

FILOSOFICKÁ FAKULTA UNIVERSITY KARLOVY V PRAZE

Katedra psychologie

Markéta Tomková
SYSTEMICKÉ MYŠLENÍ

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Pavel Uhlář

Praha 2006

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury.

20. 7. 2006 v Praze

Markéta Tomšová

Poděkování

Ráda bych poděkovala všem, kteří mě podporovali při vytváření této práce, zejména PhDr. Pavlu Uhlářovi ze vedení celé práce a za cenné připomínky. Dále bych chtěla poděkovat Institutu rodinné terapie, zejména Šárce Gjuričové a Magdě Loumové, ze rozšíření obzorů a v neposlední řadě svému příteli Jakobovi Kodymovi za nepostradatelnou podporu.

Obsah

1. Abstract	6
2. Úvod	7
3. Systemické myšlení	10
3.1 Představení systemického myšlení	10
3.2 Základní postuláty systemického myšlení	13
3.3 Shrnutí	16
4. Zasazení do historického kontextu	19
4.1 19. století	19
4.2 První polovina 20. století	20
4.3 Počátky práce se systémem	21
4.4 Palo Alto, kolébka systemiky	22
5. Teorie systémů	24
5.1 Systém – vznik pojmu	24
5.2 Biologické definice systému a kybernetika I. řádu	25
5.3 Teorie množin	28
5.4 Teorie logických typů	30
5.5 Teorie chaosu	30
5.6 Teorie katastrof	32
5.7 Kybernetika II. řádu	32
5.8 Teorie H. Maturany a F. Varely	33
5.9 Společenský systém	35
5.10 Shrnutí	37
6. Sociální konstruování světa	38
6.1 Radikální konstruktivismus	40
6.2 Sociální konstrukcionismus	42
6.3 Rozbor sociálního konstruování	47
6.4 Shrnutí	51
7. Postmoderní filosofie	53
7.1 Michel Foucault	54
7.2 Jacques Derrida	55
7.3 Jacques Lacan	58
7.4 Shrnutí	61

8. Základní témata systemického myšlení	62
8.1 Komunikace	62
8.1.1 Komunikační paradoxy	63
8.1.2 Členění komunikace dle Palo Alto	65
8.1.3 Dualita sdělení – digitální a analogická	65
8.1.4 Puntuace systému.....	67
8.1.5 Metakomunikace	68
8.1.6 Modely interakce – symetrie, nebo komplementarita	68
8.1.7 Jazyk	70
8.2 Systemické pojetí problému	72
8.3 Sytemický pohled na změnu	76
8.4 Diskurz	78
8.5 Obraz člověka v systemickém myšlení	83
8.6 Shrnutí	85
9. Změna paradigmatu – příchod systemického myšlení?	86
10. Systemické myšlení v praxi	90
10.1 Minuchin a strukturální přístup	90
10.2 Vícegenerační koncept	91
10.3 Milánský model	91
10.4 Narativní směr	92
10.5 Shrnutí	96
11. Kritika systemického myšlení	97
12. Závěr – zhodnocení přínosu systemického myšlení	101
13. Diskuze	103
Seznam literatury	106

1. Abstract

This graduation thesis tries to summarize the systemic thought, its scientist sources, systemic thought development and general and theoretical bases. This M. A. thesis is theoretically aimed and its objective is to present a synthesis of the systemic approach..

The systemic approach is a new point of view in psychology, with its roots in 1950's. The systemic thought is inspired by three basic theoretical sources: general system theory, radical constructivism and social constructionism. The theory of systems is an interdisciplinary theory that studies properties of systems as a whole. The radical constructivism is an approach to the problem of knowledge and knowing. It starts from the assumption that knowledge is in the heads of persons, and that the thinking subject has no alternative but to construct what they know on the basis of their own experience. The social constructionism aims to discover the ways in which individuals and groups participate in the creation of their perceived reality. It involves looking at the ways social phenomena are created, institutionalized, and forged into tradition by humans. The “socially constructed reality” is seen as an ongoing, dynamic process; the reality is reproduced by people acting on their interpretations and their knowledge of it.

Furthermore, this thesis covers the following issues: Historical context of systemic thought development, First and second order Cybernetics, Kuhn's structure of scientific revolutions, Postmodern philosophers (Foucault, Derrida, Lacan), Systemic thought basic tasks (communication, change, problem, language, discourse, etc.), Systemic thought in practice and Critical valuation of the systemic Thought.

2. Úvod

„Neboť ne méně než vědět těší mě pochybovat.“

Dante, Peklo, XII, 93.

Systemické myšlení a práce teoretická. Proč právě toto pojetí a tato oblast zaměření?

Výběr tématu mé diplomové práce byl ovlivněn mým celkovým vývojem a směřováním v oblasti psychologie. Jako téma první písemné práce v průběhu studia jsem si vybrala *Psycholingvistiku a komunikaci*, kde jsem vycházela především z autorů, jako je Noam Chomsky, Iva Nebeská nebo Ferdinand de Saussure. Oblastí, kterou jsem se zabývala v druhé písemné práci, byla *Rodina jako příklad malé sociální skupiny*.

V době svých studií na universitě Le Mirail v Toulouse ve Francii jsem se věnovala oblasti systému „*Studenta Erasmu a jeho rodiny*“ (a vlivu tohoto systému na adaptaci studenta v cizím prostředí). Již tady mě velice zaujaly teoretické koncepty, jako je *mentální reprezentace* nebo *sociální konstruování*. Právě za dob svých studií ve Francii jsme se také poprvé setkala s francouzským svérázným psychoanalytikem Jacquesem Lacanem, který se mimo jiné věnoval psycholingvistice. Tato doba mě zbavila „nedůvěry“ k autorům jako je Lacan, Derrida nebo Foucault, přiblížila mi je a otevřela mi cestu k jejich dílům.

Logickým vyústěním pro mě bylo započetí výcviku v Institutu rodinné terapie, který jsem začala navštěvovat před třemi lety. Tento výcvik je veden Šárkou Gjuričovou, Jiřím Kubičkou a Leou Brodovou a je orientován především na systemické a narativní přístupy. Nabídl mi alternativu vidění světa, která je mi velice blízká. Světa, ve kterém se lidé domlouvají na vzájemném vidění reality a jsou tolerantní k „realitě druhého“, světa, kde diagnóza není hlavní konstrukt, ze kterého se vychází, a v neposlední řadě světa, kde odborník je člověk neutrální, „zvědavý“, člověk, který nahlíží do příběhu druhého a nabízí nejen jiné možnosti vidění, ale i změnu.

Hned zpočátku mě napadá, že je ironií, že při psaní této diplomové práce bylo automatickou korekcí pravopisu nejčastěji podrženo právě slovo „systemický“. Microsoft Word v mém počítači ho neznal, ani ve standardních slovnících se toto slovo nevyskytuje. Tento fakt je ilustrací současné „obeznámenosti“ nejen všeobecné, ale i odborného světa. Mluvila jsem s řadou odborníků, kteří působí v psychologické praxi dlouhá léta a systemika je pro ně velkou neznámou. Toto je určitě způsobeno i informačním vakuem v této oblasti, které tu bylo za dob komunistické éry. Již před rokem 1989 vycházel časopis Kontext, který byl věnován rodinné terapii (je příznačné, že slovo „kontext“ je jedním z nejdůležitějších termínů systemiky); první díla a učebnice, která se věnovala systemice, však vyšla až po revoluci. Když to porovnáme se situací ve Francii, kde na začátku devadesátých let docházelo ke kritickému zhodnocení systemického přístupu a diskusím mezi jeho zastánci a oponenty, máme věru co dohánět.

V této práci se hovoří o systemickém přístupu a systemickém myšlení: myšlení je zde uvažováno jako způsob nakládání s realitou, ne jako řešení problému. Dalším pojmem, který se zde vyskytuje, je systemika: znamená zkratku pojmu systemického přístupu.

3. Systemické myšlení

„Slovko systemický se časem stalo něčím jako projektivním testem psychosociálních profesí: všechny je mají v ústech, a když o tom dva mluví, většinou se tváří, že mají na mysli totéž.“

Arist von Schlippe, Jochen Schweitzer

3.1 Představení systemického myšlení

Jiří Kubička, jeden z předních odborníků na systemický přístup v České republice, princip pomáhání v systemickém přístupu popisuje na následujícím příkladě: „Když chcete přesně zacouvat s autem, nepotřebujete pomocníka, který se v couvání vyzná lépe nežli vy nebo je celkově chytřejší. Potřebujete někoho, kdo v tom autě nesedí a může vidět, co zevnitř auta vidět není. Potřebujete jiný pohled.“ (Gjuričová & Kubička 2003: 15). To by byl princip systemického přístupu v pomáhajících profesích. Nám jde však o vymezení systemického myšlení, systemického přístupu globálněji – jako způsobu vidění světa.

Jiří Kubička a Šárka Gjuričová (2003) mluví o tom, že to bývá často oříškem, nejenom kvůli časté záměně slova systemický a systematický, ale i z toho důvodu, že systemické myšlení není ani tak „ucelenou soustavou popisu na nejvyšší úrovni abstrakce, jako spíše metodou umožňující nalézt nový, užitečnější úhel pohledu“ (15). Jak tomuto rozumět? Je pravda, že systemický

přístup během posledního půlstoletí prošel značným vývojem, řadí se k němu rozličné teorie a východiska ze širokého vědeckého světa – ze světa biologie, fyziky, sociologie, chemie, kybernetiky a samozřejmě psychologie. Systemické hnutí nemá jednoho představitele či zakladatele, snad s výjimkou Gregoryho Batesona, nemá tedy ani jednoznačné „vymezení“. Je také pravda, že slovo systemický se často zaměňuje za systematický; lidé potom mohou jásat, že se objevil přístup jasně logicky strukturovaný a přesně vymezený. Pravidla českého pravopisu obsahují především slova jako systém, systémový, systemizace¹.

Pojďme se tedy podívat do světa literatury – domníváme se, že velmi dobrá ilustrace k systemickému myšlení se dá nalézt nejen v díle, ale i v životě Karla Čapka. Uvedená ukázka je z jeho předválečné trilogie Hordubal–Povětroň–Obyčejný život.

„Naše poznání lidí se namnoze omezuje na to, že jim přisuzujeme určité místo ve svých životních systémech. Jak různě vypadají titíž lidé a tytéž fakta v podání Hordubalově, v očích četníků a v mravním zaujetí soudu! Je Polana krásná a dívčí, jako ji vidí Hordubal, nebo je stará a kostnatá, jak o ní říkají ti druzí?... Příběh prvotně jednoduchý se rozpadá v řadu neřešitelných a sporných nejistot, jakmile je vřazován do různých systémů a podroben rozličným výkladům. Třikrát jsou tu vypravovány různé události: jednou jak je prožíval Hordubal, potom jak je zjišťují četníci a konečně jak je hodnotí soud; skřípe to čím dál hůř samými rozpory a nesrovnalostmi – přesto nebo právě

¹ Český ekvivalent slova systém, „soustava“ má širší a odlišnou konotaci oproti technickému termínu systém, který začal být ražen v souvislosti s obecnou teorií systémů (Bertalanffy).

proto, že tu má být zjištěna pravda. Tím není řečeno, že není pravdy; ale je hlubší a těžší, i skutečnost je rozměrnější a složitější, než jak ji obyčejně přijímáme.“ (Čapek 1958: 394).

V tomto úryvku je vlastně všechno podstatné. Jsou zde obsaženy i důležité pojmy jako systém a naše poznávání světa. To všechno jsou oblasti, kterým se budeme věnovat.

Systemické myšlení je tedy takový přístup, kdy stavíme do popředí naše působení a vzájemné ovlivňování se v předivu mezilidských vztahů a dále skutečnost, že každý z tohoto přediva si (především v komunikaci s ostatními) konstruuje svůj vlastní svět.

Co říkají autoři v odborné literatuře? Systemický přístup jednoduše a trefně vysvětluje Ivan Úlehla ve své knize Umění pomáhat (1996). Podle něj je to „disciplína zkoumající systémy coby konstrukty pozorovatele používaná v psychoterapii, sociální práci, medicíně, lingvistice“ (105). Kurt Ludewig (1994: 41) udává, že systemické myšlení vlastně není žádnou teorií, nýbrž „suprateorií“. Podle systemického chápání nelze člověka postihnout ničím postulovaným mimo něj samého. Adjektivum systemický potom označuje „obecný myšlenkový přístup, totiž konstruktivistické porozumění teorii systémů“. Schlippe a Schneider (2001: 19) dokonce mluví o tom, že systemický přístup neexistuje. Je to pro ně obecnější pojem, něco jako „závorka kolem většího počtu modelů, jež mohou být vnitřně veskrze heterogenní“.

3.2 Základní postuláty systemického myšlení

Petr Boš, jeden ze zakladatelů rodinné terapie v České republice (jeho jméno je spjato také s časopisem Kontext, o kterém jsme se již zmiňovali), mluví o tom, že „systemickým se rozumí obecné vidění světa, které činí systémy jednotkou jejich myšlení“ (Boš 2000: 24). Systemický přístup potom pro zjednodušení shrnuje do šesti postulátů. Tyto postuláty v zásadě vymezují důležité oblasti systemického myšlení, kterými se později budeme v této práci zabývat.

- ♦ *Všechno řečené je řečeno pozorovatelem (Maturana & Varela).* Tato první věta dostává teprve tehdy význam, když její složky, tj. řečené a pozorovatel, jsou specifikovány pozorovatelem². Koncepty chilských biologů Maturany a Varely se budeme zabývat dále, zahrnutí pozorovatele do systému je základní postulát kybernetiky druhého řádu.
- ♦ *Pozorovatel je živá bytost používající jazyk.* Maturana (1998) navrhuje definovat pozorovatele dvěma rozeznávacími znaky: je to živá bytost, která žije v jazyku (languaging)³. Podle tohoto určení se pozorovatel prokazuje jako jednotka, která jednak splňuje jako živá bytost všechny pohyby živého organismu, jednak jako bytost s jazykem vytváří s by-

² Vyrovnání se s myšlenkami Maturany může působit na druhé jako „šok“. On sám na začátku knihy Strom poznání, vydané společně s Francisem Varelou, formuloval následující varování: „... tato kniha může být považována za výzvu ke zřeknutí se našeho navyklého pokušení jistoty.“ (Ludewig 1994: 49)

³ Podle Ludewiga (1994: 50) tento fenomén nastává, jestliže „v konsenzuální vzájemnosti vzniká pomocí hlásek, gest, atd. taková forma koordinace chování (jazykové chování), která se vztahuje k jiné koordinaci chování a tuto řídí nebo ji dokonce nahrazuje. Výsledkem je jazyk v nejširším slova smyslu. Jazykování tedy znamená konsenzuální koordinování koordinace chování“.

tostmi svého druhu oblast strukturální vazby, která jakmile jednou vznikla, je nepomíjející: oblast lidské socializace.

Náš svět je vytvářen naší komunikací o něm, jazyk, komunikace a diskurz jsou dalšími důležitými tématy – s tím souvisejí následující postuláty:

- ♦ *Všechno řečené vytváří pozorovatel v komunikaci.* „Z definice pozorovatele jakožto bytosti ve výše uvedeném smyslu vyplývá, že poznání je produktem vnitřních korelativních souvislostí mezi stavy uzavřeného operativního systému a není výsledkem vnějších konstelacípodnětů. Poznání vzniká v procesu odhalování rozdílů – jednotek – z pozadí způsobem činnosti kognitivní struktury, která přitom zachovává svou vlastní konstantnost.“ (Boš 2000: 24)

Naše poznávání není tedy zachycování objektivní, na nás nezávisle působící reality, spolu se Schlipem a Schweitzerem (2001: 39) můžeme také říci, že „svět takový, jaký je, je bez našeho vnímání nemyslitelný“.

- ♦ *Realita je v důsledku toho /realita/.* Jestliže je všechno tvořeno komunikací a pozorovateli, kteří nedisponují žádným mechanismem k přesnému zobrazení vnějších poměrů, a vnímané nemůže přestoupit oblast řečeného, pak z toho vyplývá, že svět pozorovatele přes veškerou jí připisovanou jistotu představuje /realitu/ „v závorkách“. Zde se Maturanův návrh – dát objektivitu do závorek – rozšiřuje na realitu, aby to připomínalo, že přes skutečnost, že se lidé chápou jako žijící v jednom universu, neexistuje žádná možnost zachytit universální svět. V důsledku tohoto

kognitivně teoretického návrhu se musí realita chápat jako vypočtený agregát multiversa (Elkařm 2005). Odtud závorky u reality, které mají připomínat, že každé zdůvodnění poukazuje v konečných důsledcích na konvenci a ne na bytí.

Svět je tedy takový, jak se na něm společně domluvíme.

♦ *System je pozorovatelem vytvářená jednotka, která je v jeho pozorování tvořena.* System je pozorovatelova konstrukce. Toto více rozvedeme v teoriích systémů a při představení teorie radikálního konstruktivismu.

♦ *Systemika označuje způsob nazírání, které činí systémy svým objektem.* Chceme-li např. definovat systemický přístup, můžeme říci, že pojem systemický zde označuje poznávací a praktické zacházení se sociálním fenoménem zvaným terapie, který se uskutečňuje v sociálních systémech. Systemický přístup se zabývá systémy, jejichž členové svou společně vytvářenou a problematickou /realitu/ nahrazují pomocí odborníků v průběhu své komunikační interakce za jinou, méně zatěžující /realitu/. Za systemický tedy může být označen přístup, při němž jak problém, tak jeho řešení mohou být pokládány za komunikativní vztah, vytvořený v rámci sociálního systému.

V této poslední větě je vlastně obsažena definice systemického myšlení, zde ve vztahu k terapii.

3.3 Shrnutí

V psychologii představují systémy, na něž je upřena pozornost, nejčastěji jednatelvec nebo rodina. Důvody toho, že klasický přístup se soustřeďoval na jednatelvice, jsou poměrně jasné: kromě tradičního individualismu západní civilizace to odpovídá i medicínskému modelu.

Pro systemický přístup je základní jednotkou, se kterou se pracuje, systém (rozumějme zde sociální systém ve smyslu sociálního prostředí jednatelvice). Tím může být rodina, spíše však systém v obecném smyslu slova.

Systemický přístup, který je nejčastěji zaměřen právě na rodinu (ačkoliv systemicky se dá pracovat i s jednatelvicem), není pouhou „záměnou jednatelvice za rodinu“. S téměř normativním vymezením rodiny, zejména prostřednictvím vymežování hranic mezi subsystemy, pracoval strukturální přístup Minuchina, který byl spíše direktivní a pokoušel se rodinný systém determinovat zvnějšku. Postupem času čím dál více místa v teoriích systémů začala zaujímat autonomie a autoreference: „živé systémy tvoří, regulují a udržují samy sebe, nejsou tedy determinovatelné zvnějšku. Instruktivní interakce je nemožná“ (Elkaïm 2005: 36).

Pro systemický přístup jsou důležité především rozdíly v konstrukci reality jednatelvivých členů systému. Ty nejsou považovány za překážku k odstranění, ale za zdroj. V lidských systémech jsou všichni účastníci systému pozorovateli a každý popisující popisuje systém, jehož je součástí. Získání více popisů systémů, více perspektiv dává naději, že z rozličnosti těchto popisů vyplyne

možnost změny, vysvobození z jednoho popisu, ve kterém je problém neřešitelný.

A na závěr shrnutí systemického myšlení podle Ludewiga:

- ♦ *Vše řečené je řečené pozorovatelem.*
- ♦ *Pozorovatel je jazykující živá bytost.*
- ♦ */Reality/ jsou argumenty v rozhovoru.*
- ♦ *Systémy jsou komplexní jednotky vytvořené jazykováním.*
- ♦ *„Systemicky“ myslet znamená soustředit se na systémy.*

Teze systemického myšlení (Parma 2003)

Člověk v každém okamžiku svého bytí dělá jen to nejlepší, na co v tom okamžiku má.

Hranice nejsou, hranice se dějí.

Pouhá slova mohou člověka dovést k blaženosti nebo naopak ke dnu utrpení.

Něco skončit je těžší než něco začít.

Svět, jak jej vnímáme, je naším vynálezem. My sami jsme konstruktéry skutečnosti.

Vše, co máme k dispozici, jsou naše konstrukty.

Nemůžeme říci, že skutečnost neexistuje. Jen nemáme přístup ke skutečnosti na nás nezávislé.

Vše, co existuje, existuje z pohledu nějakého pozorovatele.

Pojmy minulost a budoucnost jsou konstrukty ducha.

Zvnějšku do mozku je přenášena jen kvantita, kvalita vzniká až v nás. Venku nejsou žádné tóny, barvy, apod. Existují jen vlny. Červená a melodie vznikají až v naší hlavě.

Co pozorovatel pozoruje, souvisí více s pozorovatelem, než s tím, co pozoruje.

Reality jsou argumenty v rozhovoru. Realita každého je pravdivá. Nejde o pravdu, ale o skutečnost.

Žádné chování samo o sobě není problémem. Až negativní hodnocení chování vytváří problém. Problémovému systému tak dává vzniknout komunikace.

Jsem plně zodpovědný za každé slovo, které vyslovím (napíšu). Ale nejsem zodpovědný za nic z toho, co vy slyšíte (čtete).

4. Zasazení do historického kontextu

Jaké jsou kořeny systemického přístupu? Co jim předcházelo, z čeho čerpají a vycházejí?

Jsme na prahu 21. století a psychologie jako taková je pořád věda relativně mladá a neustále si upevňuje své místo mezi ostatními vědami. Je asi příznačné pro současnou dobu i pro psychologii, že v psychologii nelze jednoznačně určit „převládající paradigma“⁴. Mnohoznačnost a rozmanitost je charakteristikou postmoderní doby – a jak mít jednotný názor na něco tak nezachytitelného, jako je duše, respektive myšlení a prožívání člověka? Lze ovšem vystopovat převládající pohled na faktory, které chování a prožívání nejvíce ovlivňují. Zejména ve 20. století však protichůdná přesvědčení existovala společně – jako příklad můžeme uvést behaviorismus a psychoanalýzu.

Pojďme tedy zrekapitulovat historický vývoj, který předcházel vzniku systemického hnutí.

4.1 19. století

Devácté století, století průmyslové revoluce, velkého pokroku v přírodních vědách a také století psychologie bez duše. Lidé (a zejména vědci) doufali, že se jim podaří postihnout vnitřní svět člověka prostřednictvím analytického, přírodovědného a fyzikálního přístupu. Nadějí jim k tomu byla převratné objevy nejen ve fyzice (objev atomu), ale i v psychofyzice (Weberův a Fechnerův zá-

⁴ Dle konceptu Thomase Kuhna – tímto tématem se budeme zabývat později.

kon o vnímání). Atomy duše, které popsal již Démokritos, se však – řečeno s nadsázkou – nenalezly. Toto pojetí má kořeny v přístupu Isaaca Newtona či René Descartesa, kteří pojímali poznání „objektivně“: fakta života jsou k dispozici ke zkoumání nezávisle na nás, pokud jsme dost objektivní a racionální (Nakonečný, 1995). Zahrnout do tohoto modelu lze samozřejmě i pozitivistický přístup Augusta Comta a jeho klasifikaci věd, do které mimochodem psychologie nebyla zařazena.

Na sklonku 19. století byl v rámci léčení duševních nemocí k symptomu přiřazen odpovídající psychologický prostředek jeho ovlivnění. Systém, ve kterém se problém odehrává, je psychika individuálního pacienta a hledá se vhodný prostředek, jak ho odstranit (Gjuričová & Kubička: 2003). Freudova psychoanalýza tento kontext rozšířila: zavedením pojmu přenosu a protipřenosu se součástí kontextu stal vztah mezi lékařem a pacientem⁵. V úvahu se tedy bral systém terapeut–klient.

4.2 První polovina 20. století

V 19. století byl tedy svět daností, kterou můžeme poznat. Od počátku 20. století větší váhu začal získávat relativizující model: svět je vždy subjektivně vnímán a popisován a součástí pozorování je i hledisko pozorovatele. Velký vliv i na společenské vědy měla teorie relativity a kvantová fyzika (Einstein,

⁵ Ovšem stále ještě jde o intrapsychický jev, přenos je nevědomé ztotožnění psychoanalytika s rodičovskou postavou (přesněji řečeno s jejím vnitřním obrazem) v psychice pacienta, protipřenos nevědomá vnitřní reakce na vlastní traumata, které pacient v terapeutovi evokuje. Freud si byl však vědom toho, že prostředí, kontext, systém, ve kterém pacient žije, má velký vliv.

Heisenberg). Zjištění jako „světlo se chová buď jako vlnění, nebo jako částice, podle toho, jak se na něj pozorovatel dívá“, jistě zamíchalo rozdanými vědeckými kartami (Parma, 2003).

4.3 Počátky práce se systémem

Vlivem nejen vědeckého rozmachu (kybernetika), ale i hledání stále nových cest v psychologii, již po druhé světové válce bylo opouštěno pole práce s jednotlivci a pozornost se postupně začala přesouvat na širší sociální pole. Virginia Satirová (1994) mluví o tom, jak bylo v počátcích těžko představitelné a realizovatelné, aby se na sezení zvala rodina celá.

Počátek práce s rodinou však přinesl další rozšíření kontextu. Ve škole Palo Alto, o které ještě dále budeme pojednávat, odborníci zjistili, že nezávisle na sobě pracují s členy jedné a téže rodiny, z nichž každý přišel jako se zakázkou s jinými obtížemi. Bloch či Satirová si začali zvat členy rodiny ke společnému setkání. Tím již nebyly vztahy pouze něčím, co se odráží v psychice jednotlivce, vztahové dění se stalo přímou součástí procesu. Zároveň se začalo vytvářet pojmosloví, které pomáhalo odpoutat se od tradice, která popisuje zásadně jednotlivce. To přineslo možnost podívat se na problémy z úhlu, který při práci s jednotlivcem není dostupný.

Na počátku práce s rodinami byl stejně jako v minulosti zájem dlouho veden cestou hledání příčin, respektive jedné příčiny psychických poruch⁶.

⁶ To můžeme ilustrovat např. konceptem schizofrenogenní matky – určité vlastnosti mateřské postavy mají vést k rozvoji schizofrenie u jejího dítěte. Matka je popisována jako „necitlivá, panovačná, nestabilní, otec potom jako nevýrazný, slabý, pasivní“ (Matoušek 1997: 106).

Příčina se sice hledala v rodinném systému, ale často v jedné osobě – hledaly se lineární příčinné řetězce. Bylo obtížné osvobodit se od existujících myšlenkových schémat, diskurzů, které jsme si vytvořili ještě před naším vnímáním skutečnosti. Dostali jsme se však až do 50. let, do období působení školy Palo Alto.

4.4 Palo Alto, kolébka systemiky

Psychoanalýza má Vídeň a Sigmunda Freuda, systemika Palo Alto a Gregoryho Batesona. Palo Alto přispěla k vývoji systemiky velmi důležitým dílem, ačkoliv se nedá přímo říci, že by ve škole Palo Alto byl založen systemický přístup⁷.

Palo Alto je malé městečko v Kalifornii, ve kterém je Stanfordova universita. Právě tam vznikla jedna z neoriginálnějších a neplodnějších myšlenkových škol 20. století. Působilo zde totiž mnoho týmů a institucí, jejichž společným jmenovatelem bylo vypracování systemického přístupu k mezilidským vztahům. Tento myšlenkový proud, který je současně velmi rozmanitý i koherentní, dostal název škola Palo Alto. V této škole spolupracovaly a setkaly se význačné osobnosti mnoha disciplín jako Gregory Bateson, Hans von Foerster, Virginia Satirová, John Weakland, Jay Haley, Don Jackson a Paul Watzlawick. Dá se mluvit o „škole“, protože tito myslitelé spolupracují na

⁷ Odborníci z Palo Alto náhodou zjistili, že nezávisle na sobě pracují s jednotlivými členy jedné rodiny, z nichž každý z nich má nejen svoji „diagnózu“ a svoje trápení, ale i svůj vlastní příběh. Teprve pospojováním těchto, v tomto úhlu pohledu vlastně „střípků“, vznikne celistvá mozaika s kontextem a dalšími možnostmi.

společné teoretické konstrukci a položili základy nového vědeckého paradigmatu (Marc & Picard 2004).

V roce 1952 zde začal působit výzkumný tým, který studoval komunikaci a její zvláštnosti v rodinách schizofreniků. Tento tým byl veden Gregorym Batesonem, dá se říci nejvýznamnější postavou rodinné terapie. Výsledky výzkumu byly zveřejněny v roce 1956 v knize „Towards a Theory of Schizophrenia“. Významným přínosem této práce je teorie o dvojně vazbě⁸.

V roce 1958 založil Donald Jackson v Palo Alto institut pro duševní výzkum (Mental Research Institute). Škola Palo Alto se stala téměř legendou a ač systemické myšlení nemá jednu osobnost, která by vytvořila její koncepci, často se hovoří o „svatém otci zakladateli Gregorym Batesonovi“ (Albernhé 2004).

⁸ Dvojná vazba je pojem, který je často citován a který znají i odborníci mimo okruh systemického přístupu.. Jedná se o základní paradox v komunikaci. Dvojnou vazbou se budeme podrobněji zabývat v kapitole o komunikaci.

5. Teorie systémů

5.1 Systém – vznik pojmu

Systemické myšlení na rozdíl od analytického přístupu, který dlouho dominoval, nabízí přístup syntetický. Syntéza se pokouší přemýšlet o celistvosti v rámci její struktury a dynamiky. Namísto rozkládání, rozdrobování a analyzování jevů či jedinců bere v úvahu souhrn všech jednotlivostí, které jsou ve vzájemném vztahu. Řekněme to i jinak – systemika, jak již z etymologie slova vyplývá, bere v úvahu celý systém. (Slovo systém pochází z řeckého slova „*systema*“, což znamená skládání, složení.) Je zajímavé, že na počátku byl pohled na systém také spíše analytický – pokoušel se o dělení na subsystémy, vymezení hranic, pravidel.

Termín systém samozřejmě nebyl vynalezen systemikou. Počátky pokusů o jeho definici, či vůbec zahrnutí termínu systém, do komplexní teorie jsou v ekonomických teoriích 19. století (Marc & Picard 2004). Ekonomové se pokoušeli dát do vztahu jevy, jako je nabídka, poptávka, měna, kapitál (Lea a kol. 1994). Největší rozmach teorie systémů však přišel v biologii a kybernetice.

5.2 Biologické definice systémů a kybernetika I. řádu

Systemický přístup zažil rozlet ve čtyřicátých letech v USA, kdy došlo k rozvoji kybernetiky a později informatiky⁹. Především kybernetika hodně ovlivnila teorii systémů: bývá také nazývána vědou vzešlou z manželství elektroniky a biologie (Marc, Picard 2004).

„Teorie systémů se vyvíjela nejprve v biologii (von Bertalanffy) a ve fyziologii (Cannon). Průlom zaznamenala po druhé světové válce jako kybernetika, to znamená jako nauka o řízení technických systémů. Ne náhodou začal systemický rodinný výzkum kolem roku 1950 v Palo Alto v »Silicon Valley«, tedy ve středisku amerického počítačového průmyslu“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 69).

Před padesáti lety společná práce von Bertalanffyho, Bouldinga, Rapoporty a Ralpa Gérarda položila základy k vědeckému výzkumu teorie systémů. Jejich cílem bylo popsat obecné principy fungování systému tak, aby tato teorie byla aplikovatelná napříč různými vědeckými disciplínami. Od této doby je termín systém termínem hojně užívaným. Systémy se zabývali především Kriz a von Foerster (ten rozdělil systémy na triviální a netriviální). Bertalanffy ve své obecné teorii systémů rozlišuje systémy uzavřené a otevřené (podle jejich vztahu s okolím).

⁹ Otec kybernetiky je Norbert Wiener, matematik, který působil na M.I.T – Massachusetts Institute of Technology. V roce 1940 vytvářel automatické pilotní přístroje. Již tenkrát jej zaujala podobnost mezi tímto modelem a uspořádáním neuronové sítě. Tok informací podle nich musí vytvářet uzavřený okruh, prostřednictvím kterého systém může sám hodnotit svou účinnost a případně korigovat své chování tak, aby bylo účinnější. Tento proces se nazývá zpětná vazba (feed-back), termín nyní hojně používaný.

Tabulka č. 1 – dělení systémů dle Bertalanffyho (Pecháčková 1993)

Systémy uzavřené	Izolované, zcela autonomně se vyvíjející
Systémy otevřené	Interagující se svým okolím Proměnlivé Regulované zpětnovazebními okruhy Jejich aktuální stav vyplývá z minulých stavů a vlivu okolí v danou chvíli

Dodejme, že Bertalanffy vycházel z holistického paradigmatu a považoval celek za něco více než sumu jeho částí.

Marc & Picard (2004) hovoří o těchto základních charakteristikách systému:

- ♦ Systém představuje strukturu koncipovanou jednak ohraničením od vnějšího prostředí, jednak částmi, které jsou vzájemně propojeny a které spolu komunikují; tvoří tzv. komunikační síť – v rámci ní dochází k výměně energie, látek a informací.
- ♦ Důležitá je také funkce systému. Ta je zajišťována právě tokem energie, informací a částí. Funkce systému se podílejí jednak na jeho obnovování a jednak na jeho adaptaci na vnější prostředí.
- ♦ Většina systémů komunikuje se svým okolím, součástí tohoto jsou děje jako vstup, výstup a zpětná vazba.

Toto by byla charakteristika systému, pokud se na něj díváme jako na něco, co existuje samo o sobě–děláme, jako by systémy reálně existovaly.

Na počátku byl tedy každý systém považován za komplexitu, která prostřednictvím zpětné vazby udržuje svou rovnováhu. Právě zpětná vazba, „feed-back“, hrála v kybernetice důležitou roli. Dalším důležitým termínem,

který (na poli biologie) zavedl Cannon, byla rovnováha, homeostáze. Ústřední byl předpoklad, že systém je regulovatelný a ovlivnitelný zvenčí, že i komplexní procesy jsou plánovatelné, pokud si o nich člověk dokáže vytvořit obraz znázorňující jejich komplexitu. Kybernetika I. řádu je tedy věda, která se zabývá systémy, popsáním jejich vnitřních struktur a pravidel fungování. Systém je „celostní souvislost částí, jejichž vzájemné vztahy jsou kvantitativně intenzivnější a kvalitativně produktivnější než jejich vztahy k jiným prvkům. Tato rozdílnost vztahů tvoří hranice systému, jež oddělují systém a jeho vnější prostředí“. (Schlippe & Schweitzer 2001: 282).

Tabulka č. 2 – Charakteristika systému podle kybernetiky I. řádu

Subsystémy a jejich prostředí	Každý systém lze vnitřně členit na subsystémy, právě jejich propojeností vzniká stabilita systému.
Hranice	Každý systém má hranice, jimiž je ohraničen vůči vnějšímu světu. Regulují uzavírání komunikace a mohou být více či méně propustné.
Pravidla	Pravidla systému přinášejí omezení možností chování členů systému.

Komplexita má být popsána subsystémy, hranicemi a pravidly. Toto může být docela dobře aplikovatelné na systém rodiny: subsystém rodičovský, subsystémy sourozenecké, ale také např. subsystém mužský a ženský; hranice, kterou serodina vymezuje vůči okolnímu světu, může být různě propustná a různě konstruovaná¹⁰. A pravidla? To jsou nejen explicitní příkazy, které dávají

¹⁰Hranici zajímavě pojímal Zdeněk Rieger – při terapii rodina modeluje svůj Or, tedy Ostrov rodiny. Jeho hranice, které si často ani neuvědomujeme, jsou znázorněny prádelní šňůrou.

rodiče, ale i rodinné mýty, rodinná historie, přesvědčení a rituály. Jsou to implicitní postuláty, které jsou mlčky předpokládány a respektovány – nemusí ovšem být společné všem členům systému¹¹.

Na počátku byly snahy vytvořit takové teorie, které by byly aplikovatelné na široké spektrum všech vědeckých disciplín. Vytvořené koncepty se však lépe hodily na systémy jako buňka, auto, firma nebo město. Komplexnější teorie potom pocházely ze světa matematiky. Jsou to především teorie množin a teorie logických typů.

5.3. Teorie množin

Teorii množin zkonstruoval Evariste Galois, francouzský matematik¹². Po revoluci v klasické fyzice se tato teorie stala po roce 1900 důležitou součástí teorie relativity a kvantové fyziky. Nejsubtilnější implikace této teorie se uplatní pouze na poli fyziky a matematiky; ovšem její základní postuláty, které se týkají vztahů mezi prvky a množinami, jsou alespoň na první pohled velmi prosté.

Podle této teorie je množina soubor s následujícími vlastnostmi (Elkaïm 2005):

- ♦ Skládá se z prvků, které mají všechny jednu společnou vlastnost.

Jejich povaha je nepodstatná – mohou to být čísla, předměty, pojmy,

¹¹ Jako příklad lze použít implicitní představu o roli „dobré matky“, o názoru na rozvod či na otce na rodičovské dovolené. Tyto implicitní představy, se kterými lidé vstupují do vztahů, popřípadě do manželství, se vytvářejí především v původní rodině jedince a v jejím nazírání na svět.

¹² V roce 1832 ji uvedl ve své diplomové magisterské práci, kterou napsal za jedinou noc, ráno byl v hádce zastřelen. Na okraji této práce, která zaměstnala několik generací matematiků, bylo poznamenáno „mám málo času“. (Watzlawick, 1981)

události, vše, co chceme seskupovat; výsledek sloučení dvou a více prvků musí být pořád prvkem množiny. Vytváření množin pojmů je nejzákladnějším a nejhlubším prvkem našeho vnímání a vytváření skutečnosti. Samozřejmě dva pojmy nikdy nemohou být totožné, ovšem člověk si pojmy uspořádává do množin se společnou důležitou vlastností (příčemž tyto množiny se můžou překrývat), a tím strukturuje to, co by jinak bylo jen chaosem. Toto uspořádání je ovšem také příčinou *invariance*, tedy toho, že i seskupením prvků vznikne podmnožina mající stále vlastnost prvku množiny, a zůstávající tedy součástí systému.

- ♦ Množina je *stejná bez ohledu na pořadí prvků*.
- ♦ Každá množina z definice *obsahuje neutrální (nulový) prvek*, který při seskupení s dalším jedním prvkem vytváří podmnožinu s tímto prvkem totožnou. Tato vlastnost množin se může jevit jako samozřejmá či nadbytečná, avšak má zásadní význam v teoriích kybernetických systémů (nulový parametr), a pokud se týká systemické teorie, je důležité postulovat, že prvek může působit, aniž ovlivní ostatní.
- ♦ V každém systému, který splňuje podmínky množiny, existuje pro každý prvek jiný, *symetrický prvek*, který při seskupení s ním vytvoří neutrální prvek (neutralizace).

5.4 Teorie logických typů

Z definice množin vyplývá, že tento model nedokáže popisovat změny, které překračují hranice daného systému nebo referenčního rámce. Proto je potřeba pracovat také s teorií logických typů. Rovněž tato teorie vychází z konceptu souborů „objektů“, které se seskupují podle některé společné vlastnosti. Jednotlivé součásti tohoto celku se nazývají *členy* (ne prvky), a celek se namísto množina nazývá *třída* (Elkaïm 2005).

Základním axiomem této teorie je, že *to, co zahrnuje všechny členy souboru, nemůže být samo členem tohoto souboru* (tuto zásadu postulovali Whitehead a Russel v knize Principia Mathematica). Např. „lidstvo“ je třída všech jedinců (členů), žádný jedinec však není zároveň „lidstvem“ (třídou). Dalším příkladem může být ekonomické chování: na počátku byly v této oblasti pokusy odvozovat ekonomické chování celého trhu z ekonomického chování jednotlivce, které se znásobuje. To však v praxi neobstálo. Mezi třídou a členy můžeme mluvit o rozdílu kvantitativním, ne pouze kvalitativním¹³.

5.5 Teorie chaosu

Belgický fyzik a nositel Nobelovy ceny Prigogine objevil při svých výzkumech zaměřených na sebeorganizaci chemických procesů překvapivé jevy: v hustě propojených, dynamických systémech se za určitých podmínek spontánně mohou vyvíjet uspořádání, aniž by existovala vnější pořádací instance. Prigo-

¹³ Tím se dostáváme k tomu, že souhrn částí je sám o sobě více, než části jednotlivé, tedy k základní myšlence gestaltismu.

gine zjistil, že z odchylek od původně stabilního stavu rovnováhy při spotřebě energie vznikaly nové formy organizace. U sociálních systémů, které jsou rovnováze velmi vzdálené, může být překročena kritická hodnota, za níž se už systém nevrací do původního stavu, nýbrž směřuje do stavu nového, nepředvídatelného. V meteorologii je to známo jako motýlí efekt (Schlippe & Schweitzer 2001). Ve vysoce nestabilních systémech kolísají pravděpodobnosti průběhu procesů často kolem 50%. Nelze předvídat, zda systém upadne do toho či onoho stavu. Zde pak hrají důležitou roli i ty nejmenší náhody, kupříkladu pohyb motýlího křídla: malé příčiny mohou přivodit obrovský účinek. Jestliže je to právě proudění vzduchu vyvolané motýlem, které vede k tomu, že ze stav systému je pravděpodobný na 50,00001% a jiný stav je pravděpodobný na 49,9999%, pak právě tento pohyb křídla možná „způsobil“ krupobití¹⁴. Už zde se jasně ukazuje, jak je v těchto komplexních souvislostech nesmyslné operovat s konceptem kauzality.

Tyto poznatky podporují v systemické práci s klientem tendenci vést rozhovory ne jako příležitost ke „zpracování“, ale spíše k „podněcování“. Intervence jsou srovnatelné s „mávnutím motýlího křídla“, které může v komplexně propojeném systému podnítit a posílit změny. Mohaupt (2000: 119) ve svém článku „Vzdálené chvění motýlích křídel“ nabízí k ilustraci povídku od Raye Bradburyho: „Nelineární systém neustále balancuje mezi stabilitou a chaosem – a tudíž je velmi citlivý na počáteční podmínky. Nepatrná od-

¹⁴ Podobný jev uvádí Jules Verne v knize Na kometě, kdy moře při bezvětří a silném mrazu nezamrzalo a ledová vrstva se v okamžiku vytvořila až poté, co jedna z hrdinek hodila do vody ledový střep. Tento fenomén byl skutečně popsán v Severním ledovém oceánu.

chylka ve vstupu může rychle vytvořit ohromné rozdíly při výstupu. Tento jev je známý pod názvem motýlí efekt – poznáváte Bradburyho intuici?“

5.6 Teorie katastrof

Matematická teorie katastrof přinesla nový pohled a nové pojmosloví, které se začalo používat k popisu spontánního vývoje systémů (např. rodin).

Jedna věc je stav rovnováhy tak, jak ho jako charakteristiku systému popisuje kybernetika I. řádu. Matematické a fyzikální teorie zabývající se teorií katastrof popisují systém daleko za stavem rovnováhy. Kvalitativní změnu potom popisují termínem „katastrofy“. Nejfrekventovanějším pojmem je termín bifurkace – zvratu, překlopení do jiného způsobu chování (Elkaïm 2005). Je pravda, že bifurkace může být přesně určena jen matematicky a u tak komplexního systému, jako je rodina, neumožňuje kvantifikovat „řídící parametry“. Příklady, které v Elkaïmových pracích najdeme, jsou jak z oblasti mikrobiologie, fyziologie a buněčné teorie (popisuje např. systém buněčné membrány nebo systém rozmnožování hub), tak z oblasti systémů mezilidských vztahů, především partnerských.

5.7 Kybernetika II. řádu

Dosavadní vývoj však nepřinesl to, co sliboval. Představa cíleného a plánovaného řízení systémů, která vycházela z kybernetiky I. řádu, se ukázala být klamnou. Pokud máme systém cíleně ovlivňovat, budeme ho ovlivňovat

k obrazu svému – musíme mít představu „dobře fungujícího systému“. Kdo by to měl určovat? Který pozorovatel by mohl být majitelem normy? A právě teorie systémů podle kybernetiky II. řádu k normativnímu posouzení inklinovaly. Systém jako takový je rozpoznatelný tehdy, když jej lze odlišit od jeho prostředí, a to evidentně není možné bez pozorovatele, který rozhodne o tom, co považuje za systém a co za prostředí.

Posun od pohledu na věci z vnějšku k pozorování vlastního pozorování vyplynul z vývoje neuropsychiatrie a neurofyziologie. Neboť „položíme-li si otázku, jak pracuje mozek, dojdeme k závěru, že je zapotřebí mozku, aby o něm mohla být napsána teorie“ (Pecháčková 1993: 23). Kybernetika II. řádu je tedy „kybernetikou kybernetiky“ – zahrnuje do oblasti zkoumání i pozorovatele. Teoriemi, které vycházely z kybernetiky II. řádu, jsou radikální konstruktivismus a sociální konstrukcionismus. Těmito se budeme zabývat samostatně později.

5.8 Teorie H. Maturany a F. Varely

První rozlišení, které můžeme udělat v oblasti systémů, je dělení na živé a neživé. Zjevný rozdíl spočívá v tom, že se živé systémy vyznačují zvláštní vlastní dynamikou, kterou aktivně udržují – např. určitým chováním. Pro živé systémy platí: „Všechno se mění, s výjimkou situace, kdy se někdo nebo něco postará, aby to zůstalo, jak to je.“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 29)¹⁵. Ostatně

¹⁵ K porovnání úvahu Ivo Plaňavy (1998):

„Nabízím k úvaze názor, že žádné manželství nemůže být šťastné, nýbrž jen více či méně vydařené, případně se může zcela nepodařit. Šťastné mohou být nanejvýš vzácné chvílky, a to ještě většinou ve vzpomínkách. Soužití v našich domovech vnímám jako nesnadné putování po

teorie, které mířily tímto směrem, se objevily poprvé v chemii, fyzice a biologii; jednalo se především o teorie autopoietických systémů, kterou rozpracovali již zmiňovaní chilští biologové Humberto Maturana a Francisco Varela.

Autopoiéza je samotvoření; je to také základní proces, který probíhá ve všech systémech. Podle Maturany a Varely (Elkaïm, 2005) jsou systémy uzavřeny procesně, nikoliv však informačně. Tendence k znovuvytváření nových částí, k autoreprodukci na vyšší úrovni, je jejich základní vlastností. Biologové uvádějí základní příklad – buňku, jejíž sobě vlastní je tendence k vytváření nových struktur.

Maturana vychází z praktických výzkumů fyziologie vnímání. Na základě pokusů a v návaznosti na práce Gregoryho Batesona dospěl k závěru, že „mozek není žádným světu otevřeným reflexním systémem, nýbrž systémem funkcionálně uzavřeným, který rozumí jen své vlastní řeči a operuje jen se svými stavy. Podle něj „vše, co je řečeno, je řečeno pozorovatelem“ (cit. in Pecháčková 1993: 24).

Základní teze Maturanovy teorie poznání jsou následující (Ludewig 1994: 42):

cestách plných úskalí, scestí i rozcestí, bludných kořenů, zaplevelených nebo někdy i pěkně prošlapaných cestiček. Nemáme-li příliš bloudit, neřkuli troskotat, tedy máme-li mít úspěch, je nezbytné investovat čas i energii. Nic lidského se nevydaří, je-li to ponecháno o sobě, jak ostatně vyplývá z principu entropie. A též být otevřen nikoliv ne hotovým poznatkům či dokonce dogmatům, nýbrž procesu, jemuž říkáme lidské poznávání. Je syceno otevřeností vůči novým informacím a schopností zpracovat vlastní i přejaté zkušenosti.“

John Steineck (1992) píše: „Něco z toho vždycky vzejde, ať děláš nebo neděláš vůbec nic. I když zůstaneš ladem, vyroste plevel a ostružiní.“

- ♦ Lidské poznání je biologický fenomén a není determinováno objekty vnějšího světa, nýbrž strukturou organismu.
- ♦ Lidé mají operacionálně a funkcionálně uzavřený nervový systém, který nediferencuje mezi vnějšími a vnitřními podněty. Proto jsou vjem a iluze, vnitřní a vnější podnět, v principu nerozlišitelné.
- ♦ Lidské poznání je výsledek „privátních zkušeností“, jakožto výkon organismu má povahu zásadně subjektivní, a proto nepřenosnou.
- ♦ Obsah komunikovaných poznatků určuje biologická struktura adresáta.

Z toho vyplývá, že organismus svou povahou vytváří svůj vlastní svět. Jemu přístupný svět je tedy jeho kognitivní svět, nikoliv „svět takový, jaký je“. Svět vytváříme právě tím, že v něm žijeme. Neexistuje žádný praobraz světa. Mozek může jen pro sebe a v sobě prezentovat, můžeme jen konstruovat.

Tento pohled je pohledem na systém „o řád výše“, tendence k homeostázi a k lineárnímu ovlivnění je obohacena o tendenci ke změně. Změna v systému je velkým tématem systemického myšlení, které rozpracoval Paul Watzlawick. Budeme se jí také později samostatně zabývat.

5.9 Společenský systém

Jak však funguje společenský systém, teorie systému aplikovaná na mezilidské vztahy? Zde se samozřejmě dostáváme do naprosto jiné, především „nemechanické“ roviny. Základními „prvky“ systému jsou zde jednak jedinci, jednak vztahy. Další komponenty, které jsou do systému zahrnuty, jsou potom postoje, role, přesvědčení, ale i příběhy nebo mýty. Stěžejním pojmem v pojetí

systemu v mezilidských vztazích je *interakce*. Již v etymologii tohoto slova nalezneme „vzájemný vztah, oboustrannost“. Interakce se realizuje komunikací – v tomto případě je tento pojem rozšířen nejen na komunikaci verbální, ale na jakoukoliv výměnu informací.

Co je specifikem systému mezilidských vztahů? Ten je určen nejen svými vnitřními charakteristikami, ale i prostředím, v němž existuje; toto prostředí se nazývá *kontext*. Kontext se zde rozumí spíše v symbolickém slova smyslu než v konkrétním (např. pracovní prostředí či prostředí doma). Kontext je tedy definován jako souhrn kulturních a sociálních norem, popřípadě institucí a diskurzů.

A navíc: systém spojením s jeho kontextem můžeme nazírat také jako systém v širším smyslu slova. V systému mezilidských vztahů tedy nejsou jen jedinci, ale i to, co se děje mezi nimi.

Pojem systému se při bližším zkoumání jeví jako měnlivý. Definici více použitelnou na lidský svět nám podává Ludewig. Podle něj jsou systémy „konstrukty lidského poznání nebo »kognice« (nejsou to tedy modely objektivních věcných obsahů). Protože jsou závislé na poznání, neuskutečňují se kauzálním sdružováním, nýbrž vznikají cirkulárním pohybem pozorování a myšlení“ (1994: 41). Včleněním pozorovatele, který sám vytváří konstrukt systému, se dostáváme na půdu kybernetiky II. řádu.

Živé, dynamické systémy zjevně disponují potencionálně nekonečně velkým množstvím možností chování. Nabízí se tak otázka – jakto, že jsme v takovýchto dynamických systémech vůbec schopni spolu žít?

Jak vzniká řád – ve společnosti, v rodině, v menších sociálních skupinách? Jak vytváříme svět, ve kterém žijeme? Tím se dostáváme k dalšímu velkému tématu – k sociálnímu konstruování reality.

5.10 Shrnutí

Teorie systémů začaly vznikat v 50. letech v biologii a kybernetice. Systém byl nazírán jako součást reality, kterou je třeba klasifikovat a popsat. Pojmy používanými pro klasifikaci systémů byly subsystémy, hranice a pravidla, zpětná vazba a homeostáze. Tehdy byla hlavním konceptem kybernetika I. řádu, věda, která se zabývá klasifikací a zkoumáním systémů. Postupem času se její koncept rozšiřoval, nejdříve byl opuštěn koncept homeostáze a do teorie systému se zavedl pojem změny. Inspirace na poli fyziky a chemie dala vzniknout novým teoriím systémů, především teorii choasu, logických prvků, množin a katastrof.

Velkým skokem bylo rozšíření kontextu, ve němž je systém popisován, o pozorovatele. Tato změna je základním postulátem kybernetiky II. řádu. Kybernetika II. řádu je výchozím konceptem pro radikální konstruktivismus a sociální konstrukcionismus – teorie, které si vytyčily obtížný cíl popsat konstruování sociální reality v mezilidských systémech.

Systemické myšlení se inspirovalo prvky ze všech těchto teorií, zejména však z kybernetiky II. řádu. V oblasti praxe byla teorie systémů kybernetiky I. řádu přínosná především pro strukturální přístup.

6. Sociální konstruování světa

„Svět není, svět se děje.“

Mluvili jsme entropii, teorii chaosu, světě jako multilogu; o tom, že věcem a událostem kolem nás dodáme význam my sami. Jakým způsobem si svět konstruujeme, jak mu význam dodáváme? Jak se do onoho chaosu vnese řád a pravidla tak, aby byl svět předvídatelný, a abychom se v něm orientovali? Když živé, dynamické systémy disponují nekonečným počtem možností k utváření sama sebe, nekonečně obsáhlými možnostmi chování, jak jsme spolu vůbec schopni žít?

Ono nesčetné kvantum možností krásně popisuje Karel Čapek:

„A tak už nech toho přehrabávání, nikam by to nevedlo. Copak nevidíš, že všichni druzí lidé, ať jsou, co chtějí, jsou jako ty, že také oni jsou zástupové? Vždyť ani nevíš, co všechno máš s nimi společného; jen se podívej — vždyť jejich život je také jeden z těch nesčíslných možných, které jsou v tobě! I ty bys mohl být to, co je ten druhý, mohl bys být pán nebo žebrák nebo nádeník po pás nahý... To všechno jsi ty, protože v tobě jsou takové ty rozmanité možnosti“ (Čapek 1958: 390).

Na co se při poznávání světa zaměřit? Na svět jako takový, který existuje vně – nezávisle na nás; na člověka, který svět pozoruje a do jeho poznávání vnáší svůj, subjektivní pohled; nebo na procesy, které se při

poznávání dějí mezi člověkem a jeho okolím? Z těchto různých postojů či úhlů pohledu můžeme odvodit 3 názory:

- ♦ Realita je poznatelná, objektivně postihnutelná a popsatelná. Elementy reality lze opakovaně rozpoznat a zpracovat. Tomuto pojetí odpovídá nejen např. klasická fyzika, ale i behaviorismus, psychoanalýza nebo klasické pojetí psychiatrie.
- ♦ Pokusy popsat realitu vyjadřují mnohé o popisující osobě, ale ne vždy tolik o externí realitě. Toto nejlépe ilustrují projektivní testy; k tomuto názoru se také kloní radikální konstruktivismus.
- ♦ Vědění vzniká mezi lidmi v rámci interpersonálních vztahů, především prostřednictvím komunikace. Toto je základní východisko sociálního konstrukcionismu.

Pohled na svět, který nám nabízí radikální konstruktivismus a sociální konstrukcionismus, je obratem ve vědeckém myšlení. Proč radikální? Právě svým pokusem vysvětlovat naše vědění jako vnitřní konstrukci a nikoliv jako poznání objektivního světa¹⁶. Radikální konstruktivismus je vlastně velmi „radikální“ interpretací teorie kognitivního vývoje Jeana Piageta.

Jestliže je možné pohlížet na stav věci z různých perspektiv různým způsobem a jestliže tyto různé perspektivy vedou k různým důsledkům, úsudkům a rozhodnutím, pak věc samotná stále více ztrácí na významu; „místo toho se zájem přesouvá na způsob, jak tuto věc vidí, pojmenovávají a kategorizují so-

¹⁶ Existuje ještě umírněnější verze konstruktivismu, která není v odmítání existující sociální skutečnosti tak radikální.

ciální skupiny“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 197). Zde vidíme bezprostřední souvislost s představami, které jsou základem cirkulárních otázek¹⁷.

Také pocity jsou chápány jinak než obvykle, totiž jako komponenty vztahů: „Pak už má deprese není mojí součástí; vzniká z povahy mého vztahu k druhým. Lze ji přirovnat k tanečnímu pohybu dvou tanečníků, jejichž smysl vyplývá pouze se souvislosti komplexního tance. Z tohoto důvodu je to »naše« deprese; já jsem pouze jejím nositelem“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 198).

6.1 Radikální konstruktivismus

Poznání dlouho znamenalo zrcadlení světa, který existuje vně organismu a nezávisle na něm.

Konstruktivismus nabízí alternativu a jiný úhel pohledu. Nahrazuje tradiční otázky po obsazích, příčinách a následcích otázkami na průběh poznání, jeho působení a výsledky. Elkaïm (2005) mluví o tom, že otázku „proč?“ je třeba nahradit otázkou „jak?“. Podle konstruktivismu je skutečnost, kterou chápeme jako objektivní, pouze „objektivizovaná“; nesmíme zapomenout na to, že svět je výsledkem mezilidské dohody.

¹⁷ Příklady cirkulárního dotazování uvádějí Gjuričová & Kubička (2003). Neptáme se klienta rovnou, co ho trápí nebo proč se vzteká, to by byla lineární otázka směřující k ověření lineární hypotézy, že klientovo změněné chování je ve vztahu příčina – následek s neznámým kauzálním činitelem. Ptáme se spíše na rozdíl mezi komunikací dříve a nyní, na vztah mezi klientem a ostatními členy rodiny, ptáme se na perspektivu člena rodiny, který je v roli pozorovatele. Cirkulární dotazování je technika, k jejímuž zvládnutí nestačí osvojit si mechanicky určité formy otázek. Může ji používat jen člověk, který cirkulárně myslí, který si klade otázku, co se odehrává mezi lidmi, nikoliv kdo z nich to způsobuje, a co ho k tomu vede. V cirkulárně probíhajícím rozhovoru jsou do reflektování vztahových souvislostí vtahováni všichni účastníci, nejde o jednosměrný přesun od rodiny k odborníkovi. V cirkulárním rozhovoru je spojen poznávací a intervenční aspekt.

„Radikální konstruktivismus umožňuje empiricky fundovanou alternativu novodobého vědeckého pozitivismu, bez podlehnutí módním trendům kritiky vědy z iracionalistických pozic. Produktivním způsobem překonává relativistické a skeptické pozice tím, že prokazuje, že právě subjektivní závislostí našich konstrukcí skutečnosti můžeme vysvětlit naše jednání v sociálně přijatém a zdánlivě objektivním světě. Poskytuje argumenty pro smysluplné překonání evropské tradice myšlení a poukazuje na naši plnou odpovědnost za přírodu a sociální prostředí, v nichž žijeme.“ (Schmidt, cit. in Chvála 1993: 5)

Chvála mluví o tom, že pokud se pohybujeme v oblasti pojmového aparátu objektivního výzkumu, pokoušíme se vlastně konstruovat a ovlivňovat onen „vnější svět“.

Radikální konstruktivismus jako způsob myšlení přinesl především převratné úvahy pro teorii poznání. Tradiční vědecký přístup byl založený na víře, že se vědecká klasifikace alespoň přibližuje objektivní realitě, že jedinou otázkou je vynalézt dostatečně efektivní systém, který by realitu byl schopen postihnout. Chvála (1993) upozorňuje na to, že objektivní výzkum se nejen snaží abstrahovat od konkrétní lidské situace, ale sbíráním pouze objektivních a měřitelných dat je vlastně pokusem podrobit si svět. Odborníci jsou poté stavěni do mocenské pozice: vědí-li více o objektivně existujícím světě, mají tak vlastně větší moc. Toto bylo ostatně i východisko, ze kterého vycházel Michel Foucault a jeho teorie diskurzu.

V. Chvála píše: „Tím větší je naše zklamání z případného neúspěchu. Že to není nadsázka, ví každý, kdo někdy stál v rozčarování nad neschopností

vědy pomoci v banální záležitosti. Zatímco dialog nás staví do role spoluúčastníků skutečnosti, dialektika nás z ní vylučuje, protože buď my, nebo druhá strana má pravdu: kdo s koho. Paradoxně tak ruku v ruce s naší rostoucí mocí se nutně stupňuje pocit selhání. V dialogu se nám skutečnost zjevuje nikoliv jako předem daná, ale jako vytvářená.“ (Chvála 1993: 7)

Svět tedy není jen jeden, je tvořen z mnoha společných světů, které se podobají, slučují, vymezují se vůči sobě i si v zásadě odporují. Nežijeme tedy v universu, ale v multiversu (Elkaïm 2005).

6.2 Sociální konstrukcionismus

Nejvýznamnějším představitelem sociálního konstrukcionismu je Ken Gergen, který v současné době působí na katedře psychologie na Swarthmore College. Zabýval se i diskurzem a narativní teorií self.

„Sociální konstrukcionismus nevnímá diskurz, který tvoříme o světě jako jeho reflexi či mapu, ale jako artefakt společenské výměny. Sociální konstrukcionismus je svou orientací na poznávání a zdůrazňováním sociálních konstruktů výzvou konvenčním způsobům pojmání reality. Jeho kořeny sahají až k obsáhlým debatám mezi empiriky a racionalisty; konstrukcionismus se však pokouší povznést nad tyto tradice. Formování světa a konstruktů se podle něj vytváří sociální výměnou, sociálními procesy“ (Gergen 1985: 266).

„Člověk není faktickou entitou, utvářenou ať již vlivy prostředí nebo dispozicemi; člověk je člověk je takový, jak si jej představují druzí a on sám.“ (Gergen 1985: 269)

Podobně jako konstruktivismus, i konstrukcionismus vychází z předpokladu, že popsat „objektivní realitu“ je nemožné, objektivní realita neexistuje. Kenu Gergenovi je však málo, že v konstruktivismu je výchozím bodem jedinec a jeho subjektivita.

Sociální konstrukcionismus zavádí další aspekt, a sice vztahovost. Podstatným pro něj je vzájemné působení lidí na sebe, procesy – a produkty, které v těchto procesech vznikají.

Lidská skutečnost se společensky konstruuje komunikačními procesy v daném specifickém historickém kontextu (Gergen 1985).

Svět konstruuje a tyto konstrukce jsou zásadně lingvistické, a nikoliv psychologické (biologické nebo kognitivní povahy). To znamená, že podstatná jména izolují a rozdělují naše chápání toho, s čím se setkáváme, slovesa pojmenovávají náš svět s ohledem na jednání a účinek, naše příběhy vytvářejí pořadí, řád, atd., a tímto způsobem si tvoříme srozumitelný svět. Tyto konstrukce neexistují *a priori* a nevznikají „z přirozenosti či přírody“: vznikají tak, že je používáme ve svých vztazích s druhými.

Zatímco podle konstruktivismu nabývají konstrukty a vjemy své podoby „narážením“ organismu na jeho prostředí, sociální konstrukcionismus předpokládá, že myšlenky, obrazy a vzpomínky vznikají v procesu sociální výměny a předávají se prostřednictvím jazyka: „veškeré vědění... vyrůstá z prostoru mezi lidmi, z říše »společného světa«... Jedině pokračující konverzaci se svými

blízkými interakčními partnery získává jedinec pocit identity nebo vnitřní hlas.“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 17)¹⁸.

Konstruování našeho světa je nekonečný proces; nikdy není definitivní a vždy je otevřen změně, novým skutečnostem, pohledům, diskurzům. Nic není předem dané – nejen minulostí, ale ani přítomností, naše budoucnost je otevřená.

„Dodávání významu je procesem neustálého rozvíjení, nikdy není pevně stanoveno a vždy je závislé na podobě našeho společného tance. Společně tvoříme realitu, ale vždy je to realita nezakotvená, stále otevřená změně – v příští konverzaci... Nikdy není zcela jasné, jakou hru hrajeme“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 125).

Mluvili jsme o tom, že pro radikální konstruktivismus je důležitý sociální kontext, předivo sociálních vztahů, a že „individualita je spíše v pozadí“. Tím však nepopírá existenci osobnosti člověka či její důležitost. Zdůrazňuje pouze nepostradatelnost jeho sociálního okolí, interakce a vztahů. Teprve potom jedinec získává pocit identity nebo vnitřní hlas. Prostřednictvím sociálního kontextu vstřebáváme druhé do sebe, bereme si jednotlivé úseky a části jejich života. Ve skutečnosti jsme druhými lidmi stále více „obsazování“. Antropologickým pojetím člověka se budeme zabývat ve zvláštním oddíle, nyní nabízíme ilustraci Karla Čapka:

¹⁸ „Žádný člověk není ostrov sám pro sebe, každý je kus nějakého kontinentu, část nějaké pevniny, jestliže moře spláchne hroudu, je Evropa menší, jako by to byl nějaký mys, jako by to byl statek nějakých přátel nebo tvůj, smrtí každého člověka je mne méně, neboť jsem část lidstva. A proto se nikdy nedávej ptát, komu zvoní hrana. Zvoní tobě.“ (Donne, 1987)

„Ať jsi kdokoliv, poznávám tě, vždyť tím jsme si nejvíc rovni, že každý z nás žije nějakou možností. Ať jsi kdokoliv, jsi mé nesčíslné já, jsi to špatné, nebo také to dobré, co je ve mně... Jsem to, co dovedu pochopit. Čím víc lidí poznám v jejich životě, tím víc se naplní můj vlastní.“ (Čapek 1958: 390).

Objektivistická tradice (Parma, 2003)

1. Galileo Galilei: Vše má být měřitelné. Není-li, je nutno je učinit měřitelným.
2. Isaac Newton: Vše, co se děje, je nezávislé na našem pozorování.
3. Vše se děje v přímé příčinnosti (karteziánský model, lineární kauzalita).
4. René Descartes: Vše je složeno z menších částí. Člověka lze rozkládat vždy do menších částí a zase skládat.
5. Hmota je objektivní.
6. Svět existuje nezávisle na nás.
7. Hmota má v jednom okamžiku jen jednu formu.
8. Existence reality je prokázána srovnáním výsledků dvou na sobě nezávislých pozorování (paradigma vědeckého poznání světa).
9. Řeč je systémem symbolů, vzorec sestavený ze symbolů, který reprezentuje objekty světa.
10. Jsme obyvateli fyzického světa, který je složen z fyzických předmětů a jejich vlastností.
11. Existují objektivní skutečnosti nezávislé na vnímání.
12. Vnímáním se jen snažíme svět uchopit, řeč svět zobrazuje a správné poznání skutečnosti poskytuje jen smyslové vnímání (empirie).

Konstruktivistické kořeny (Parma, 2003)

1. Při pozorování menších a menších částic: výsledky dějů na subatomární úrovni jsou jiné podle typu pozorování (pozorovatelé a pozorovací přístroje).
2. Světlo se chová buď jako vlnění, nebo jako částice, podle toho, jak se na něj pozorovatel dívá. (Kvantová fyzika, Heisenberg, Borr, Einstein)
3. Jeden elektron vystřelený do hmoty byl současně zjištěn na dvou místech.
4. Hmota není objektivní, ale pravděpodobnostní.
5. Systém není součtem jeho částí.
6. Cirkularita jevů: Příčina „A“ vyvolá důsledek „B“, ten důsledek „C“ a ten příčinu „A“ potvrdí nebo zpochybní (stane se důsledkem), ta potvrdí nebo zpochybní „B“...
7. Každá příčina je současně následek a obráceně (Gregory Bateson).

Začarovaný kruh objektivního poznání:

8. Poznat správnost obrazu objektu znamená srovnat ho se skutečností.
9. To by znamenalo srovnat ho s obrazem skutečnosti před tím, než byl objekt vnímán.
10. Ten však nemáme, protože známe jen obrazy toho, co vnímáme a nemůžeme je s ničím mimo nás srovnat; můžeme mluvit jen o těch obrazech které vnímáme.
11. Neexistuje tzv. objektivní skutečnost na nás nezávislá. My jsme konstruktéry skutečnosti.

6.3 Rozbor sociálního konstruování

Jak zdůrazňují Gjuričová & Kubička (2003), sociální konstruování přišlo s upozorněním, že světy, v nichž žijeme a které považujeme za dané, vznikly v mezilidských interakcích – ve zvyklostech, tradicích, rituálech a obyčejích. Tyto se formulovaly do podoby závazných, obecně sdílených názorů, přesvědčení a institucí.

Šárka Gjuričová nabízí modelovou situaci Bergera a Luckmana: Představme si, že se setkají dva lidé – muž a žena – z odlišných společenských světů, které nikdy neměly šanci se setkat. V naprosté izolaci od ostatních lidí mají založit domácnost, rodinu a vše, co k tomu patří (pro názornost můžeme použít příkladu Adama a Evy – je možné si představit i muže a ženu, kteří nemají žádnou předchozí zkušenost). Nezbytně tedy začnou nějakým způsobem „koordinovat“ své aktivity – domlouvat se na rozdělení úkolů a aktivit; ona začne dělat jednu potřebnou činnost a on se zase jinou. Nic není pevně dáno, tito dva se navzájem střídají a zastupují, rozdělení je zpočátku hravé – kdykoliv je možno jej změnit.

Pro druhou generaci této modelové dvojice však jsou již tyto činnosti děleny zvykově: „takto to dělali rodiče“, pro třetí generaci má dělení neosobní význam, „tak se to dělá“, a pro čtvrtou generaci má dělení význam reality: „takto je svět uspořádán“.

Šárka Gjuričová na tomto příkladu ilustruje významnou myšlenku sociálního konstrukcionismu: světy, ve kterých žijeme, jsou do značné míry původně vyjednávané určitými lidmi v určitých společenstvích. Ostatně o různorodě

rodosti uspořádání různých společností, o způsobu výchovy dětí, o rituálech a rozdělení kompetencí, jakož i o konstelacích rodinného uspořádání nám přinesly informace výzkumy antropoložky Margaret Maedové či autora psychosociální teorie vývoje osobnosti, Erika Eriksona.

Erik H. Erikson se vlivem uspořádání společenství na psychiku jedince zabývá v knize *Dětství a společnost* v kapitole *Dětství ve dvou kmenech amerických Indiánů* (2002: 101–165). Erikson vydal tuto knihu v roce 1950; srovnávat lze samozřejmě i různé typy výchovy v euroatlantické civilizaci. Tak je tomu ostatně také často činěno – namátkou např. „typický“ francouzský styl výchovy „laissez-faire“ či až donedávna dosti autoritativní výchova česká.

Erik H. Erikson své zaměření na Indiány vysvětluje takto: „Obracíme-li se nyní od tématu dětí a pacientů k Indiánům, sledujeme vlastně tradiční postup moderní vědy, která v okrajových oblastech našeho složitého dospělého světa vyhledává ze zjednodušené sbírky zákonů, jimiž se člověk řídí... Freud napsal, že krystaly odhalují svou neviditelnou strukturu pouze tehdy, když se roztříští. V dětství se snažíme nalézt řád studiem postupného vývoje něčeho z ničeho nebo alespoň čehosi diferencovanějšího z něčeho jednoduššího. Nakonec se obracíme ke kulturnímu primitivismu v období zřejmého dětství lidstva, kde se nám v jeden moment lidé jeví naivní jako děti, jindy zas posedlí jako blázni.“ (102)

Zajímavá je paralela tohoto „dětství lidstva“ s příkladem první dvojice („Adama a Evy“), který nám nabízela Šárka Gjuričová. Tak, jako se Šárka Gjuričová zmiňuje o první, druhé a třetí generaci, o tvoření sociálních institucí a

jejich předávání, v tomto případě se jedná o přetváření v měnící se situaci severoamerických indiánů na začátku 20. století.

„Těch několik dlouhovýchlasých starců mezi současnými obyvateli těchto rezervací si dosud pamatovalo doby, kdy jejich otcové byli pány prerie... Druhá indiánská generace znala lov a obchod s kůžemi už jen z doslechu... Jim patřil ke třetí generaci amerických Indiánů, již plně využívali výhod vzdělávání ve vládních internátních školách a kteří věřili, že díky lepšímu vzdělání jsou lépe vybaveni k jednání s bílými Američany. Nedokáží však uvést nějaký zásadní úspěch své generace kromě jisté povrchní adaptace, protože většina z nich má o své budoucnosti stejně mlhavé představy, jako je jejich povědomí o vlastní minulosti.“ (Erikson 2002: 114)

Erikson neříká, že by zacházení s člověkem v dětství mohlo zapříčinit, že by se skupina dospělých vyznačovala jistými rysy – jako by se v systému výchovy dětí jen otočilo pár knoflíků a vytvořil tak ten či onen druh povahy. (To je ostatně také myšlenka „instruktivní intervence v systému“, která již byla překonána.) Hovoří spíše o cílech a hodnotách, o energii, kterou dávají společnosti k dispozici výchovné systémy. „Takové hodnoty přetrvávají, protože kulturní étos je i nadále pokládá za »přirozené« a nepřipouští alternativy. Přetrvávají, protože se staly základní součástí pocitu identity jedince, kterou musí uchovat jako jádro duševního zdraví a výkonnosti. Avšak hodnoty nepřežívají, pokud nefungují ekonomicky, psychologicky a duchovně. A já tvrdím, že za tímto účelem musí být neustále z generace na generaci zakotvovány v rané výchově dítěte.“ (Erikson 2002: 116)

Vraťme se však k příkladu Šárky Gjuričové: sám proces předávání v této modelové situaci posiluje u rodičů vědomí reality. Když člověk říká: „tak se to dělá“, také tomu věří. Předáváním se vytrácí vědomí konkrétních sociálních souvislostí a okolností, ve kterých interakce vznikaly. Původnímu rozdělení činností a zodpovědností se přisuzují nové významy, a tak se tvoří a upevňuje status obecně uznávané pravdy či instituce, která získává statut objektivní reality.

To můžeme ilustrovat příkladem Karla Čapka:

„Byly ve mně věci, o kterých jsem věděl, tohle je tatínek, a jiné, ze kterých jsem cítil, tohle je maminka. Ale v tatínkovi a mamince žili zase jejich otcové a matky, které jsem skoro neznal; jenom jednoho dědečka, který prý býval velký divous, samé ženské a kumpáni, a jednu babičku, ženu svatou a pobožnou. Snad i oni jsou něčím přítomni ve mně a někdo v tom zástupu má jejich rysy. Snad to množství, které je v nás, jsou všichni naši předkové do bůhvíkolikátého kolena.“ (Čapek, 1958: 380)

V modelu Bergera a Luckmanna jde o vyjádření vztahu mezi člověkem a sociálními institucemi. Vztah mezi člověkem–tvůrcem a sociálním světem–jeho výtvořem zůstává dialektický, zároveň však je snaha jej vysvětlit a ospravedlnit. Stvořitelé sociálního světa si vzpomenou, v jakých podmínkách svůj svět tvořili. Jejich děti mají však znalosti jen z doslechu, význam institucí je jim třeba vysvětlovat – jejich sociálnímu světu je vtisknuta logika a nutnost. To se děje prostřednictvím jazyka.

Původ obecně sdíleného přesvědčení neboli instituce není už uvědomován, ale také instituce sama už nebývá zpochybňována. Instituce jsou pak vnímány, jako by měly vlastní realitu, která působí na jedince jako vnější, donucovací skutečnost. Instituce se stávají na jedincích nezávislé. Samozřejmě, že konstruktivismus vůbec neodmítá nebo nepopírá nutnost institucí – jako kritická teorie nabízí pohled na proces jejich utváření, na to, jak působí, a hlavně na možnosti jejich pozměňování.

6.4 Shrnutí

Až do přelomu 19. a 20. století byl převažujícím přístupem ve vědě objektivizující pohled na svět kolem nás. Převažovaly pokusy popsat realitu objektivně se nacházející vně člověka, podrobit ji analýze a podrobně klasifikovat její části. Hledaly se souvislosti mezi příčinou a následkem, určující tedy byla lineární kauzalita a otázka „proč?“.

Vlivem radikálního konstruktivismu dochází k částečné změně paradigmatu. Realita již není chápána jako nezávisle na nás existující, do reality je zahrnuto i hledisko pozorovatele. Subjektivní, výchozí pohled pozorovatele rozhoduje o tom, jak realitu, svět kolem nás, pojmáme. Sociální konstruktivismus šel o krok dále, nestačilo mu rozšíření systému konstruování reality o pozorovatele – pokládal za stěžejní ty procesy, které se odehrávají mezi lidmi v interakčním poli. Tato sociální výměna v interakčním poli probíhá

především prostřednictvím komunikace. Hlavní kladenou otázkou je „jak?“. Pro systemické myšlení měly tyto teorie dalekosáhlý význam. To, že svět, ve kterém žijeme, není objektivně daný, ale námi společně utvářený, změnilo přístup k systemické teorii i praxi.

7. Postmoderní filosofie

Další velkou kapitolou či kořenem pro systemická východiska je postmoderní filosofie.

„Éra postmodernismu poznamenává a vyznačuje ústup od velkých, vše obsahujících a vše vysvětlujících ideologií, které předstíraly, že spolu s poznáním Historie poznaly taky Budoucnost.“ (Foucault 1994: 107)

Debata „postmoderny“ vzešla z francouzské filosofie a z příbuzných úvah filosofie jazyka a explicitně ovlivňuje také systemický přístup. Schlippe a Schweitzer (2001) mluví o „konci velkých příběhů“, jimž v postindustriální epoše už nikdo nevěří. K těmto „metapříběhům“ patří např. mýty o stvoření či o tradičním uspořádání společnosti.

Přívlastek „postmoderní“ má někdy v současném světě poněkud posunutý význam; označují se tak např. výtvarná díla, která lidé vnímají jako chaotická, nahodilá a možná i bláznivá – především však netradiční. Je pravda, že postmoderna nastolila mnoho pochybností, otřásla dosavadním názorem na to, jak věci mají být.

Postmodernu můžeme chápat i jako radikální pluralitu na nejrůznějších úrovních: společnost, která je rozrůzněná i v základních hodnotách; jedinec, který v sobě spojuje protichůdné myšlenky a způsoby života, teorie, která s každým tvrzením zároveň ihned uvádí smysl a kontext jeho vzniku a platnosti a která je opakovaně ochotna posunovat smysl každého vyjádření.

Myšlenky postmoderny poskytují také systemickému přístupu další argument pro to, aby se v rodinách, skupinách a organizacích rozehrávaly nejrůznější projekty skutečnosti a aby žádný nebyl považován za důležitější než jiný.

Zvláště silné podněty dali systemickému myšlení především dva myslitelé francouzského poststrukturalismu: Foucault a Derrida. Strukturalismus ovlivnil myšlení v určitých oblastech psychoanalýzy, především francouzské (např. Jacques Lacan), v strukturálním rodinném přístupu se na něj odvolával především Minuchin. Foucault a Derrida se zabývali hlavně jazykem. Zajímalo je, které struktury se skrývají za jazykem a za naším užíváním jazyka a v jaké se reprodukuje.

7.1 Michel Foucault

Foucault, který zemřel v roce 1984, je považován za jednoho z hlavních myslitelů postmoderny. Po celý život se zabýval tématem moci a tím, jak se moc reprodukuje ve společenském jednání, zejména prostřednictvím jazyka a vědění. Hledal implicitní systémy, které určují panující konstrukce společnosti a každodenní chování. Chtěl „nalézt jejich původ, ukázat jejich formování, i jak na nás vykonávají nátlak“ (Schlippe & Schweitzer 2001: 60).

Při sledování tohoto cíle mu sloužila archeologická metoda. Foucault se pokoušel rekonstruovat, jak společnost v různých epochách konstruuje diskurzy, aby z toho mohl vyvodit závěry pro zastírací strategie dneška.

Identifikoval tři procedury společenského vylučování, jimiž se reprodukuje moc:

- zakázané slovo, především v oblasti politiky a sexuality,
- rozlišování mezi rozumem a šílenstvím,
- rozlišování správného a chybného (Schlippe & Schweitzer 2001: 61).

V mnoha Foucaultových spisech je znát, že je původem psycholog. Pro systemické myšlení jsou především důležité jeho úvahy o tom, jak lidé ztrácejí svobodu „být pány svého vlastního vidění života“ nadvládou sociálních norem. Zde můžeme vidět souvislost s tím, jak se systemicky pracuje se „smyslem pro možnosti“, s výjimkami aj. Člověk jako suverénní subjekt každého možného poznání má schopnost hledat alternativní vědění zakotvenou už v sobě samém.

Michel Foucault zdůrazňuje, že každé vědění je moc. Přirozená moc jazyka vychází z autority, která přísluší tomu, kdo vládne „správnými“ významy přiřazovanými k sekvencím událostí. Ten, kdo „ví“, může svou pravdu sdělit ostatním, kteří ještě nevědí nebo nemají tu moc prosadit svou. Více se Michelem Foucaultem zabýváme v kapitole o diskurzu.

7.2 Jacques Derrida

Jacques Derrida byl Foucaultův žák; zemřel teprve nedávno, v roce 2004. Za zmínku stojí, že v době totality udržoval kontakty s československým disentem (patřil ke spoluzakladatelům francouzské společnosti Jana Husa).

Derrida jako filosof a literární teoretik pokračuje v hledání toho, co předurčuje a formuje naše vidění skutečnosti. Podobně jako Foucaultovi mu

nejde ani tolik o projekt nového systému vědění jako spíš o vzbuzení pochybností o panujících diskurzích. Je zastáncem strategie postupně se zakotvující pluralizace. Rozhodující je pro něj to, že smysl není nikdy přítomen, nýbrž je vždy rozptýlen, posunut do více drah. Z tohoto důvodu Derrida také píše složitým, těžko srozumitelným, téměř surrealistickým jazykem. Nesrozumitelnost jeho textů mu byla často vytýkána, na druhou stranu způsobil jeden čas až „derridománii“ kdy jeho heslo „vše je text“ bylo aplikováno téměř na vše.

Derrida vychází z toho, že konstrukce jako myšlení a psaní jsou způsoby, jak razit cestu světem. Když říká, že člověk bydlí v písmu, že psaní je způsob bydlení, pak to platí i obráceně, že stavění a bydlení jsou způsoby psaní, totiž generování a uskutečňování procesů smyslu. Proto je architektura tématem světa. Sloupy, náměstími a střechami „píšeme svět“ (Nida-Rümelin 2001: 117).

Zde můžeme vidět souvislost s praxí hypotetického dotazování v systematickém přístupu, s hledáním výjimek, pozitivních konotací a alternativních příběhů.

Derrida zavedl pojem „dekonstrukce“: tou chápe kritické čtení textů, které jsou tradičně konstruovány v závislosti na určitých zažitých modelech. Dekonstrukce je vlastně metodický postup, ač toto Derrida odmítá (mluví spíše o postoji). Derrida se zaměřuje na dvojice protikladů (označující/označované; slovo/písmo; příroda/společnost) a pokouší se převrátit klasické hierarchie (podle nichž má například slovo přednost před písmem). Podle něj se proti do-

slovnému smyslu vědeckého textu má uplatnit „významová dimenze daná jeho rétorickým aspektem. Důsledkem tohoto postupu je, že s filosofickými texty se nakonec zachází jako s texty literárními“ (Nida-Rümelin 2001: 116).

Derrida tedy odmítl pojetí jazyka jen jako nástroje; jazyk je sám o sobě sociální realitou, která je zčásti nezávislá na záměrech autora. Také jazyk, kterým mluvíme, se liší od jazyka, kterým píšeme – psaní není zapisování mluveného.

Derrida pracuje s Foucaultovou definicí diskurzu; právě ta má být podle něj nalomena dekonstrukcí. V jeho postoji je obsažena hluboká skepse vůči nabízené skutečnosti, zpochybňuje a ruší společností podávané konstrukce. Dekonstrukce je již popis předmětu z různých perspektiv, ale také hledání zdánlivě vedlejších detailů, jejichž případné zachycení by mohlo způsobit zvrát v příběhu: „dekonstruovat něco napsaného proto znamená použít nějaký druh strategického obratu, v němž zachytíme ony opomíjené detaily (jako např. opomíjené metafory, poznámky pod čarou, náhodné změny směru při argumentaci), které interpreti ortodoxních názorů vždy a nutně přecházejí“ (Schlippe, Schwitze 2001)¹⁹.

Systemické myšlení se dekonstrukcí inspirovalo: dekonstrukční postup dovoluje přemýšlet o tom, jaký příběh se skrývá pod dominujícím vyprávěním. Kde se nachází alternativní vědění, která východiska byla vynechána, potlačena? Další forma dekonstrukce spočívá v převrácení souvislostí mezi

¹⁹ V terapii se tak uskutečňuje změna od neměnných, jakoby objektivně daných vztahů, pravidel a významů ke vztahům, které jsou předmětem vyjednávání.

příčinou a následkem – např. věta „jsem smutný, protože mě opustila přítelkyně“ se obrátí na „přítelkyně mě opustila, protože jsem smutný“.

Podle Gjuričové a Kubičky (2003) je možnost odhalení protichůdných významů komunikace, ať už mu říkáme dekonstrukce nebo jinak, mocným nástrojem osvobození od učarování jediným výkladem, jediným popisem.

7.3 Jacques Lacan

Jacques Lacan byl francouzský psychoanalytik. Vytvořil teorii, která spojuje strukturalistickou lingvistiku, existencialismus a nové čtení Freudových textů. Spojuje analýzu nevědomí s analýzou jazyka a znakových systémů vůbec.

Lacan se nechal inspirovat jazykovou teorií de Saussura, který pojímá koncept znaku jako vzájemný vztah označujícího a označovaného (Saussure 1978). Nelze samozřejmě opomenout vliv Freuda, podle kterého se v řeči projevuje nevědomí chybným úkonem – přereknutím²⁰: tím můžeme prostřednictvím vyjadřování, řeči jedince poznávat jeho dynamické procesy.

Na rozdíl od Saussura, který pokládá vztah mezi označujícím a označovaným za stabilní, Lacan předpokládá, že označující se rozděluje nebo posouvá a označované je dočasné. Místo schématu de Saussura s/s (signifiant/signifié) existuje u Lacana vztah S/s (Signifiant/signifié), jenž vyjadřuje, že označující je důležitější než označované (Marini 1986).

Ukažme si Lacanův rozbor povídky E. A. Poa. V povídce *Ukradený dopis* (The Purloined Letter, 1840) se nedovíme, co obsahuje psaní

²⁰ Mimoходом, zajímavý je francouzský výraz pro chybný úkon – „lapsus“.

kompromitující královnu. Dopis, jehož se pomocí záměny za jiný zmocní nejprve králův ministr atd., má funkci označujícího. Jeho funkce je v povídce taková, že neumožňuje přiřazení označovaného, ale přitom působí jak na rozvoj děje, tak na čtenářovo vnímání. Tuto koncepci kritizuje Jacques Derrida ve studii *Nositel pravdy* (Marini 1986), podle níž je nedostatek významu významem dopisu – tj. označovaným. Toto označované lze chápat jako „pravdu bytí“, která však není dána přítomností významu, ale naopak jeho nepřítomností. V této souvislosti je zajímavá homofonie francouzského slova „lettre“, které znamená dopis, a „l’être“ – bytí. Podle Lacana mají symbolická označující nestálý význam, jsou pohyblivá. Identifikace označovaného závisí pouze na lidském úsudku, na výkladu jedince, na jeho společenském pohlaví, které jednotlivec přijal v průběhu své socializace. Společenské pohlaví, jinak také společenská role, je podle Lacana značnou měrou dána jazykem jako pohybem „proměnlivých označujících“. V obecné rovině pak tento pohyb vymezuje touhu v jazyce jako nikdy nedovršenou snahu po naplnění významového vztahu mezi symbolem a realitou (označujícím a označovaným) (Marini 1986).

Podle Lacana je nevědomí konstruováno stejně jako jazyk, má svá pravidla, strukturu, syntax. Lacan začínal jako freudián. Od Freuda si půjčil jeho termíny kondenzace a přenesení (mechanismy vysvětlující tvoření snů) a naložil s nimi po svém. Podle něj jsou tyto mechanismy, principy analogické i pro jazyk (Lacan 1971). Přenesení přirovnává k metonymii, což je přenos významu z jedné věci na druhou (říká se například dáme si skleničku, a přitom

nikdo nepředpokládá, že vypijeme skutečně skleničku, ve skutečnosti vypijeme její obsah). Kondenzaci potom přirovnává k metafoře (např. ústa ohně, srdce lesa). Toto jsou tedy dvě nejdůležitější „jazykové operace“. Lacan rozlišuje označující a označované právě tak, jako se při výkladu snů rozlišuje obsah manifestní a obsah latentní.

Zatímco Freud předpokládá, že touha je biologická síla podněcovaná sexuální energií a že tendencí zdravého jedince je dosáhnout duševní jednoty, Lacan chápe touhu jako puzení k nedosažitelné jednotě existence (tj. psychiky, jazyka a okolního světa), které brání významová nedourčenost jazyka a rozpolcenost („fente“ – prasklina) individuálního objektu. Tato rozpolcenost je dána jednak dualitou já a zrcadlového obrazu, jednak oidipovskou touhou po matce/matčinou touhou („désir de la mère“); dvojí genitiv zachycuje reciprocitu sexuální touhy dítěte vývoje Oidipova komplexu.

Zatímco u Freuda jsou stádia Oidipova komplexu spojena s biologickým a sociálním vývojem jedince (růstem a potlačením touhy vycházející z libida), u Lacana jsou tyto fáze v přímém vztahu ke třem základním rovinám – imaginárnímu, symbolickému a reálnému (Lacan 1971). Tyto rejstříky jsou dány především vzájemnými vztahy subjektu, nevědomí a jazyka. „Jiné“, s nímž se podle Lacana identifikuje subjekt v zrcadlovém stadiu, není jen výsledkem instinktivní touhy, nýbrž důsledkem sémiotického procesu, označování. Vznik a fungování znaků nelze tedy podle Lacana odloučit od touhy a nevědomí.

V tzv. imaginární rovině od sebe nelze odlišit obraz (který je vždy klamný, protože je výsledkem touhy) a znak, jenž proto nemůže být dostatečně sta-

bilní. Určité omezení nestability znaku představuje rovina symbolického. Jak jsme již řekli, nevědomí je podle Lacana strukturované jako jazyk. Determinace člověka jazykem jako symbolickým systémem je tedy naprostá – řeč je určena jazykovým systémem a nevědomí lze poznat pouze na základě analogie s tímto systémem (metafora, metonymie). Centrem tohoto systému není člověk, nýbrž hra označujících (symbolů). Lacan tvrdí, že člověk mluví, protože z něj symbol udělal člověka („parlêtre“ – řeč-bytost).

Lacan přispěl systemickému myšlení především svými psycholingvistickými úvahami a rozbory označujícího a označovaného. Zejména kvůli svým častým odkazům na psychoanalýzu (a také díky poměrné nesrozumitelnosti svého díla) bývá často vynecháván.

7.4 Shrnutí

K postmoderní filosofii řadíme především tři velké francouzské filosofy – Michela Foucaulta, Jacquese Derrida a Jacquese Lacana (ač Derrida se sám od postmoderny distancoval). Každý z nich obohatil systemické myšlení o důležitý koncept: Foucault o diskurz, Derrida o dekonstrukci a Lacan o aspekty psycholingvistiky (zejména o vztah mezi jazykem a nevědomím a o nestabilní vztah mezi označujícím a označovaným).

8. Základní témata systemického myšlení

8.1 Komunikace

Již jsme mluvili o tom, že součástí systému mezilidských vztahů jsou i procesy, které mezi jednotlivci probíhají. Systémy jsou vlastně tvořeny právě komunikací.

Slovo má velkou moc a ten, jehož slovo je nejvíce slyšet, může mít největší podíl na konstruování reality. Kdy je namístě hovořit o komunikaci? Explicitní, slovní pojmenování je jistě v popředí, koncept komunikace byl však již dávno rozšířen i o další aspekty²¹.

Ve škole Palo Alto vznikl názor, že „nemůžeme nekomunikovat, veškeré chování je komunikace“ (Marc & Picard 2004:37).

Také Jiří Kubička mluví o tom, že komunikace není druh chování, kterému by se lidé věnovali určitou dobu mezi jinými činnostmi. Každé chování má svoji komunikační stránku a není možné nekomunikovat²². Kubička cituje Gregoryho Batesona, podle kterého kočka, která mňouká, neříká „mlíčko, mlíčko“, ale „závislost, závislost“. Kočka nekomunikuje o mléce, ale vyjadřuje svůj vztah k člověku, ze kterého pak přísun mléka vyplyne.

²¹ Rodinní terapeuté často mluví o důležitosti toho, jaká místa si členové rodiny vyberou na sezení: kdo vedle koho, jak daleko od druhých...

²² Stejně důležitá jako slova, někdy i důležitější, bývají sdělení neverbální. Touto oblastí se zabýval Jaro Křivohlavý, který o neverbální komunikaci napsal monografii. Paul Watzlawick (1998) potom cituje výzkumy významného etologa Karla von Frische, který se zabýval řečí těla včel. Na příkladu dvou různých druhů včel – rakouské a italské – potom ilustroval tzv. konfuzi v komunikaci, tedy její ztroskotání, zmatení. Příklad různé formy komunikace dvou druhů včel přirovnával k různým druhům komunikace v jednotlivých kulturách. Nejčastěji zmiňované bývá pravidlo pro správný odstup vůči cizímu člověku v euroatlantické kultuře a v Latinské Americe.

8.1.1. Komunikační paradoxy

Logicky potom vyvstává otázka, zda je možno komunikovat „věcně“, bez toho, aby komunikace měla i vztahovou rovinu. Jiří Kubička na ni odpovídá: „zatímco komunikace pouze o vztazích možná je, komunikace pouze o věcech ne – vypadá tak, pouze pokud abstrahujeme od kontextu. To neznamena, že lidé nevědí, co tím myslí, když mluví o »věcné komunikaci«; mohou se shodnout na pravidlech o tom, co věcný údaj nebo věcný argument je. V tom případě věcná komunikace tuto shodu stvrzuje, je pozitivním vztahovým sdělením právě proto, že se o vztazích nemluví“ (Gjuričová & Kubička 2003: 65).

Může však nastat – a často nastává – případ, kdy dochází k záměně věcné a vztahové roviny komunikace. Ilustrací je potom sdělení „kdybys mě skutečně miloval, tak bys měl rád česnek“.

I Watzlawick (1994) poukázal na to, na to, že je velký rozdíl, mluvíme-li o věcech, nebo mluvíme-li o vztazích. „Toto jablko je červené“ říká cosi o vlastnostech tohoto jablka. Věta „toto jablko je větší než tamto“ vypovídá o vztahu mezi jablky, ale vlastně ještě nic neříká ani o jednom, ani o druhém. Vlastnost „větší“ není vlastností jednoho z těch dvou jablek. Tohoto důležitého rozdílu si povšiml a dále jej rozvinul antropolog a odborník na komunikaci Gregory Bateson. Poukázal na to, že v každé komunikaci jsou vždy obsaženy oba typy tvrzení, jinými slovy, že každá komunikace má věcnou a vztahovou úroveň. Gregory Bateson také popsal dnes již známý koncept dvojné vazby („double-bind“). Je to rozporuplný způsob komunikace, při němž se obsahová rovina toho, co je řečeno, nehodí k rovině vztahové (vyjádřené např. mimikou,

gestikulací nebo spádem řeči). Podle Oldřicha Matouška (1997) je dvojná vazba „komunikační situace, která nemá pro příjemce zprávy přijatelné východisko, neboť zprávy týkající se stejného předmětu mají protichůdné významy“ (Matoušek, 1997: 68)²³.

Marc a Picard (2004) hovoří o tom, že dvojná vazba může vzniknout pouze ve vztahu mezi blízkými lidmi. Kontext tohoto vztahu se vyznačuje napětím – nese v sobě potenciál trestu a hrozby. V této situaci má osoba oprávněně pocit, že nemůže nebýt potrestána – když reaguje na jednu rovinu sdělení, neuposlechne tak druhou. Pro komunikaci v situaci dvojně vazby je také příznačné to, že zde panuje zákaz mluvení o probíhající situaci – tzv. tabuizování metakomunikace.

Zmínili jsme komunikaci na téma láska a česnek; to je ve skutečnosti jen nevinné hraní se slovy ve srovnání s výbušninou, skrytou za zdánlivě nevinným požadavkem, aby se člověk choval spontánně. „Buď spontánní!“ je podle mnohých autorů bezkonkurenčně nejrozšířenějším paradoxem mezi všemi nástrahami, které se mohou vyskytnout v lidské komunikaci. Jde skutečně o ryzí paradox, splňující náležitá kritéria formální logiky. Jelikož tento příkaz nejde splnit, člověk, který ho dostal, si pomyslí, že tu někdo není normální – buď on, nebo okolní svět. A protože na to, aby člověk křížil síly se svě-

²³ Kdysi se dokonce soudilo, že komunikační dvojná vazba je příznačná pro rodiny schizofreniků. Podle této teorie je schizofrenik rozpolcen mezi úkoly, které jsou svou podstatou neřešitelné. Na tomto pozadí se útek do jiné skutečnosti zdá být jenom logický. Bylo to v dobách, kdy rodinná terapie byla velkou nadějí pro léčení schizofrenie – psychoanalýza pokládala schizofreniky za nevléčitelné. Později se ukázalo, že jde o obousměrný proces – schizofrenik komunikuje s rodinou dvojně a jeho rodina mu také dává dvojně zprávy. Ještě později se ukázalo, že situace dvojně vazby je velmi častá i v tzv. neklinických rodinách a že psychicky zdravý člověk dokáže dvojně zprávu dešifrovat a udělat z ní zprávu jednoznačnou.

tem, většinou nemá (především v dětství), je vlastně přinucen vinu hledat sám v sobě²⁴.

8.1.2. Členění komunikace dle Palo Alto

Škola Palo Alto rozlišuje 3 základní složky komunikace:

- ♦ syntax – způsob předávání informace (kódování, kanál a příjemce),
- ♦ sémantiku (význam sdělení – jednak zamýšlený, jednak dekodovaný),
- ♦ pragmatiku (způsob, jakým sdělená informace ovlivní chování příjemce) (Marc & Picard 2004).

Důležitými aspekty komunikace jsou potom kódování (digitální a analogický kód), puntuace systému, metakomunikace a forma interakce (symetrická či komplementární).

8.1.3 Dualita sdělení – digitální a analogická

V komunikaci je třeba užívat takový kód, který je společný, tedy srozumitelný oběma stranám (vysílateli i příjemci). V komunikaci používáme dva typy kódů. Jednak objektivní (nebo také definující, analytický, logický), tento kód je kódem „vědy a vysvětlení“ (Marc & Picard 2004: 44).

Druhý kód je obrazný a více afektivní, používá metafory, symboly a obrazy.

²⁴ Dalším klasickým paradoxním sdělením je „nepodřizuj se tolik!“ I tady jsou možné jen dva výsledky, oba nepřijatelné. Buď člověk, kterému je toto sdělení adresováno, zůstane pasivní a neuspokojí tak výzvu, protože neposlechl a nezačal se chovat razantněji, nebo své chování změnil, ale tím se vlastně opět podřídil.

Pro první kód je vztah mezi označovaným a označujícím určen konvencí. Pro druhý kód je typické, že vztah mezi označujícím a označovaným je zprostředkován symbolicky²⁵.

Škola Palo Alto popisuje tyto dva způsoby komunikace prostřednictvím „elektronického jazyka“ (Marc & Picard 2004: 44). Užívá pro první kód termín digitální, pro druhý analogický (analogový). Pokud je tedy vztah mezi označujícím a označovaným čistě otázkou konvence, používáme termín digitální komunikace. Termín analogická komunikace potom slouží pro situaci, kdy vztah mezi označovaným a označujícím je zprostředkován symbolem *ad hoc*. Tento rozdíl můžeme ilustrovat situací, kdy cizinec potřebuje zjistit, kolik je hodin: pokud položí tuto otázku ve svém jazyce (v digitálním kódě, který není společný), nebudeme mu rozumět. Pokud však svůj požadavek zakóduje analogicky, to znamená, že si poklepe na zápěstí levé ruky, okamžitě mu porozumíme.

Digitální jazyk je preciznější, tato přesnost je však na obtíž při vyjadřování jemných rozdílů např. v emocích²⁶. „Kombinace digitálního a analogického kódu v komunikaci je tedy nezbytná; obsah sdělení je určen komunikací digitální, vztah je nejčastěji zprostředkován komunikací analogickou“ (Marc & Picard 2004: 45).

²⁵ Typickým příkladem těchto kódů je manifestní a latentní obsah snu.

²⁶ Jazyk analogický nám zanechává větší prostor pro interpretaci; je více obrazný, o to více však nepřesný a jeho význam často zůstává rozostřen. Příkladem může být vyznání lásky: přeloženo do digitálního jazyka je to věta „miluji tě“, která je jednoznačná, bez současného doprovodu jazyka analogického však může působit neupřímně. Jazykem analogickým jsou potom pohledy, třes hlasu, rozšířené zorničky, červenání se... Tyto projevy však také mohou svědčit o prožívání jiného citu, než je láska.

8.1.4 Puntuace systému

Termín „puntuace sekvencí“ byl vytvořen lingvistou Benjaminem Lee Whorfem a dále rozpracován Gregory Batesonem. Puntuace popisuje dva jevy: způsob, kterým partneři v komunikaci oddělují jednotlivé sekvence, a „úhel pohledu“, kterým každý z komunikačních partnerů hodnotí jednak chování svoje a jednak chování protějšku²⁷.

Podle Gjuričové a Kubičky (2003) neexistují systémy jako věci „o sobě“. Spoluvytvářejí je kognitivní a komunikační aktivity pozorovatele, který skutečnost člení na systémy, širší systémy a subsystémy. Této aktivitě se říká právě puntuace neboli užívání interpunkce. „Neboli tak, jak užíváním interpunkce vytváříme z proudu slov věty a souvětí (mluvenou řeč je možno přepsat mnoha různými způsoby), podobně systémy nejsou dány jednoznačnou strukturou skutečnosti, ale také aktivitou pozorovatele. Proto také různí pozorovatelé mohou skutečnost puntuovat různě“ (Gjuričová, Kubička, 2003: 17)²⁸.

Nejednotná interpunkce je námětem mnoha vtipů a metafor. Neznámější je ta, jak vidí napůl plnou sklenici pesimista a optimista. Výstižný je i tento vtip: Muž přijde do nebe a potká tam starého přítele, na jehož klíně se pohupuje krásná slečna. „Jaký to ráj,“ hlesne nově příchozí, „tak toto je tvoje odměna?“ „Ne,“ opáčí stařec smutně, „já jsem její trest“ (Watzlawick 1998).

²⁷ Pro ilustraci můžeme použít příklad, kdy si myš pochvaluje svůj život v laboratoři: „Svého experimentátora jsem si velmi dobře vychovala. Vždycky, když šlápnu na páčku, dostanu něco k jídlu.“

²⁸ Jako ilustrace tohoto způsobu uvažování nám může posloužit anglická věta „A woman without her man is nothing“, která se dá vyložit dvěma způsoby: žena bez muže je ničím či muž bez ženy je ničím. Tady hraje roli dvojí význam slova „her“. V českém jazyce nám může posloužit za příklad název díla Franze Werfela Vrah, ne zavražděný je vinen, kdy přesunutím čárky se naprosto obrátí význam sdělení (Vrah ne, zavražděný je vinen).

8.1.5. Metakomunikace

Metakomunikace je komunikace o komunikaci. Může probíhat jak ohledně obsahu, tak ohledně vztahů. Palo Alto v této souvislosti používá také termín „diskurz komunikace“ (Marc & Picard 2004: 47). Metakomunikace může být jak explicitní, tak implicitní: implicitně může být vyjadřována chováním nebo kontextem²⁹. Metakomunikace má regulační funkci – může upřesňovat význam sdělení a korigovat chyby.

8.1.6 Modely interakce – symetrie, nebo komplementarita

Koncept symetrie a komplementarity ve vztazích byl uveden Gregory Batesonem v roce 1936. Bateson publikoval zprávu o interakčních vzorcích, které pozoroval u kmene indiánů Iatmulů na Nové Guinei. Pro proces diferenciaci norem individuálního chování použil pojem schizmogenez. Dva hlavní komunikační vzorce, které se na ní podílejí, se tedy nazývají symetrická a komplementární interakce – podle toho, je-li proces založen na podobnosti, nebo na rozdílnosti. V prvním případě (symetrie) partneři zrcadlově odrážejí své chování, v druhém případě (komplementarita) partner formuje postoj opačný, doplňkový (Matoušek 1997).

Jako příklad symetrické interakce lze uvést řadu „sociálních rituálů“, kdy si vzájemně vyměňujeme pozornosti – nejen pozdravy, ale i např. pozvání na večeři (Marc & Picard 2004: 49).

²⁹ Např. pokud otec synovi řekne, aby si s ním šel promluvit k němu do pracovny, sděluje mu tím, že mu chce říci něco závažného.

Se schizmogenezí souvisí Batesonův koncept „epistemologie vzorce“. Při rozlišení komunikace na způsob symetrický a komplementární hledá odpověď na otázku, proč se jedinci chovají právě takto. Proto navrhuje abstrahovat od jedinců a zaměřit se na vlastní vztahovou strukturu – tzv. „pattern“, tedy „vzorec“. Tento pojem Bateson nevytvořil, objevuje se již v pracích kulturních antropologů (např. Ruth Benedictové nebo Margaret Meadové). Podle Batesona je však „pattern kontextem, ve kterém lidské chování nabývá smysluplného významu“ (Pecháčková 1993: 27).

Komplikovaný termín schizmogenezise byl postupně opuštěn. Mluví se spíše „o pozici v komunikaci nadřizené – osoba v této pozici je zodpovědná za interakci a udává její tón, a o pozici podřizené – tato osoba se přizpůsobuje a odpovídá na iniciativu osoby nadřizené“ (Marc & Picard 2004: 49). Tento koncept samozřejmě funguje za toho předpokladu, že partneři v interakci jsou, třeba i implicitně, srozuměni a ve shodě se svými pozicemi, a že se svým chováním doplňují. Komplementární interakce je tedy založena na předpokladu, že osoby v interakci si uvědomují a přijímají rozdíly ve svémpostavení³⁰.

Tabulka č. 3 – Důležité aspekty komunikace dle Gjuričové & Kubičky (2003)

Komunikace o věcech	Věcný význam komunikace; komunikujeme i o tom, co se nemění
Komunikace o vztazích	Vztahový význam komunikace (např. submise, útok, pokus o usmíření); očekává se novost sdělení

³⁰ Virginia Satirová se pokusila o typologii komplementarit v sedmdesátých letech. Komunikační vzorce tvoří kombinace čtyř základních postojů: nařizujícího, podrobivého, nezúčastněného a rozbíhavého (Satirová 2004).

Text	Ohraničený a ucelený jazykový útvar
Kontext	Nekonečný, otevřený systém; patří k němu vše, co souvisí s textem – mluvčí, adresát, místo, kde se nacházejí, co mluvčí říkali předtím
Komunikace	Sdělování významů
Metakomunikace	Komunikace o komunikaci
Verbální komunikace	Mluvené slovo
Neverbální komunikace	Mimika, pantomimika, tělesná pozice, zaujaté místo, oblečení, tetování, zařízení místnosti
Explicitní komunikace	Řečený význam
Implicitní komunikace	Předpoklady, které musí být splněny, aby vyřčená věta dávala smysl
Rozhovor	Dialog, výměna informací
Diskurz	Zásadní rozprava o obecně závažných tématech, která se odehrává jak v jednotlivých konverzích mezi několika lidmi, tak v celospolečenském kontextu.

8.1.7 Jazyk

Jazyk představuje nejdůležitější prostředek komunikace. Podle Nicky Hayes (1998) by jazyková komunikace měla být analyzována nejen z hlediska výběru slov nebo větné stavby, ale také z hlediska toho, jak je jazyk svázán s činností. Když něco říkáme, provádíme řečový akt, který má i společenskou dimenzi.

Jazyk je nejdůležitějším prostředkem komunikace. Ovšem rozumíme-li jazyku jako sémiotickému systému, jehož funkcí je kódování významů neustále přiřazovaných k posloupnostem událostí, pak vidíme, že verbalita je pověstnou špičkou ledovce. Vztah mezi označujícím a označovaným je vždy součástí individuální konstrukce jedince; tedy když dva říkají totéž, nemusí to být totéž.

Podle Trapkové a Chvály je důležité pochopení fenoménu jazyka ve všech jeho projevech. Není možné vyčlenit jazyk z ostatního lidského chování, protože celek tohoto chování je vždy signifikantní (Trapková & Chvála 2004).

Jaký má tedy svět kolem nás vliv na jazyk, který používáme, a naopak? Americký lingvista B. Whorf poukázal na mnoho rozdílných označení sněhu, která existují u eskymáků. Dále například v arabštině existuje víc výrazů pro koně a velbloudy než u nás. Indiáni kmene Zuni nemají žádný výraz pro oranžovou barvu, naopak naše označení oranžové napovídá, odkud název pochází. Pomocí rozlišovacích testů bylo zjištěno, že Zuniové zaměňují oranžovou a žlutou barvu snadněji než například bílí Američané, kteří si zřejmě tuto barvu spojují s pomeranči. Ve vietnamštině neexistují slova „ty“ a „já“. Vyjadřování těchto významů závisí na situaci, ve které se člověk nachází. Vietnamec, který je vychován ke zdvořilosti, hovoří o sobě a o svém partnerovi vždy jinak – záleží na tom, zda se jedná o osobu na stejné úrovni, o žáka, přítele nebo nadřízeného (Tomková 2000).

Pernerová (1999) v kapitole „Na počátku bylo slovo“ říká, že „pojmenování je tvůrčím aktem, neboť vytváří skutečnost“ (67). Detailnějšími aspekty jazyka a lingvistiky se zabýval Jacques Lacan (viz kapitola jemu věnovaná).

8.2 Systemické pojetí problému

„Pane doktore, mám depresi.“

„Ano? A vzal jste ji s sebou?“

Arist von Schlippe, Jochen Schweitzer

O teorii sociálního konstruktivismu se krásně píše, pokud si zkonstruujeme svět, ve kterém se žije vcelku spokojeně. Co však nastane, když si zkonstruujeme problém? Je potom problém problémem pouze jednotlivce, nebo celého systému, ve kterém žije?

Pojem „systém determinovaný problémem“ osvětluje základní představu systemického myšlení o vzniku problému. Nerozumějme tomu však tak, že by se problém pouze přesunul z jednotlivce na systém a byl nyní jeho charakteristikou. Na problémy lze pohlížet i jinak: jako na sociální systém, jenž se rozvinul kolem jakkoliv – třeba i náhodně – vzniklého chování nebo tématu. Problém se také rozvíjí komunikací o něm.

Problémy tedy v systemickém myšlení nejsou považovány za výraz dysfunkčnosti či patologie sociálního systému, nýbrž za důsledek zřetězení okolností.

Zajímavá je kapitola „Osudná sklenice piva“ v díle Úvod do neštěstí Paula Watzlawicka (1994). Tato kniha je o tom, jaký význam se v současné kultuře připisuje štěstí a neštěstí, a že lidé jsou nešťastní zejména proto, jak moc se na štěstí soustřeďují a jak moc chtějí být šťastní. Na začátku zmiňuje

Watzlawick americkou grotesku Sklenice piva, kde jeden mladík příšerným způsobem neodolá a vypije svou první sklenici piva.

„Varovně vztyčený ukazovák nám říká: dopustil ses něčeho, za co budeš dlouho pykat. A pěkně dlouho! Tato fatálnost přináší nepopíratelné výhody, o nichž se až dosud stydlivě mlčelo. My však žijeme v osvícené době, v níž tajnosti nemají místo: pykání nepykání – pro nás je mnohem důležitější, že první sklenice piva – tím, že už svůj skutek nikdy nevrátíme zpět – když ne omlouvá, tak minimálně přesvědčivým způsobem zdůvodňuje všechna další vypitá piva. Jinými slovy: obviněný uznává, že to měl vědět už tenkrát – to je sice pěkné, ale teď už je pozdě. Zhřešil, a teď je obětí svého klopýtnutí. Tento způsob konstruování neštěstí sice není dvakrát ideální, je však poměrně snadný. Zkusme ho vylepšit. Co když jsme k té první lahvi přišli jako slepí k houslím? Jestli nás nikdo nemůže obvinít, že jsme si k ní přišli sami, pak není pochyb, že jsme se stali naprosto nevinně pouhou obětí. Nikdo po nás nemůže chtít, abychom s tímto faktem sami bojovali. To, co nám udělal Bůh, svět, osud, příroda, chromozomy, hormony, společnost, rodiče, příbuzní, učitelé, partneři a přátelé, je něco tak strašného, že pouhý náznak, že bychom s tím mohli něco dělat, je prostě urážkou. Kromě toho je to nevědecké. Každá učebnice psychologie vám řekne, že vaše osobnost je determinována zážitky z minulosti, především z raného dětství. A každé děcko ví, že to, co se jednou stalo, už se nikdy nevrátí zpátky“ (Watzlawick, 1994, 43)³¹.

³¹ Dalším příkladem může být následující vtip:

Pod svítelnou stojí opilec a něco vytrvale hledá. Přijde k němu policajt a ptá se ho, co ztratil. „Klíče“, odpoví muž. Policajt mu je pomůže hledat. Když to trvá už dlouho, zeptá se muže, jestli určitě ví, že je ztratil tady. Muž odpoví: „Já je ztratil někde tamhle, ale tam je tma“.

Podstatou této „hry“ je vysvětlení problému objektivními okolnostmi, minulostí nebo osobností člověka. Může se také vyskytovat tvrdošíjné lpění na řešeních, která byla jednou úspěšná nebo se dokonce osvědčila jako jediná možná. Další podstatou je také skutečnost, že i problém má v systému nějakou úlohu. Je jeho součástí, komunikace o něm a tím i jeho existence může např. udržovat systém ve stabilitě³².

Existence problému má však často za následek dvě věci: zaprvé se řešení, která člověk používá, aby se problému zbavil, stávají čím dál neúspěšnějšími a zhoršují jeho situaci: zadruhé ho rostoucí strádání a nespokojenost vedou ke zdánlivě jedinému logickému závěru – k přesvědčení, že pro zdárné vyřešení pořád neudělal tolik, kolik by měl³³.

Oldřich Matoušek (1997) mluví o tom, že v některých případech se z problému stane instituce, redukující komunikační repertoár zúčastněných členů systému na stereotypní příspěvky. Veškerá komunikace a dění v systému se potom točí kolem problému a existence systému bez existence problému je ohrožena.

Jak se na „problém“ dívá systemické myšlení? V jeho rámci rozhovory o problému nahrazují rozhovory o jeho řešení³⁴. Lidé často popisují své

³² Příkladem, který se v této souvislosti často zmiňuje, je mentální anorexie dcery na pozadí latentního konfliktu rodičů.

³³ Paul Watzlawick mluví o tom, že právě těmito mechanismy vznikají neurózy.

³⁴ V tomto smyslu se také koncipují systemické techniky dotazování v terapii – především zázračná otázka „Představte si, že se jednoho rána probudíte a váš problém již nebude existovat, přes noc zmizel. Jak to poznáte? Co bude jinak?“, dále potom hypotetické otázky: „Jak by se lišil den, kdyby Vaše dcera dcera snědla večeři bez obtíží?“, i paradoxně otázky vztahující se ke zhoršení: ty mají působit jako profylaxe bránící recidivě: „Kdybyste se již dávno svého problému zbavil, ale chtěl byste, aby se ještě jednou objevil, jak byste to mohl udělat zvláště šarmantním a účinným způsobem?“ Tato otázka podněcuje k reflexi aktivního podílu člověka na vzniku problému a implikuje, že se může rozhodnout pro nebo proti zhoršení svých problémů (Vymětal 1997).

problémy a hledají vysvětlení; může se tedy snadno stát, že se při rozhovoru kupí jeden problematický fakt na druhý. Na konci se problém jeví ještě větší, než tomu bylo na začátku.

„Tento „rozhovor o problému“, při němž se stále víc hovoří o tom, co nefunguje, je pokračováním toho, co nefunguje. Tím se sám stává problémem, místo aby přispíval k jeho řešení. Užitečnější bývá hovořit více o výjimkách při prožívání problému, aby se do popředí postavily rozdíly a tím pohyb a změna, a o možných řešeních v budoucnosti.

Na závěr pojednání o problému – „návod, jak chronifikovat problém“, který vypracovali Arist von Schlippe a Jochen Schweitzer (2001):

Jak chronifikovat problém

- ♦ Vyhněte se vnímání rozdílů v průběhu času. Zaměřte svou pozornost na to, co zůstalo stejné, nevsímejte si toho, co se změnilo.
- ♦ Snažte se, aby pomocí přechodových rituálů nedošlo ke zřetelnému vyznačení změn ve vašem životě, kdy už se jim nelze vyhnout. Neoslavujte žádné narozeniny ani úspěšně absolvované zkoušky, sňatek ani odchod do důchodu, nechoďte na oslavy ani pohřby.
- ♦ Považujte se zásadně za oběť, nikdy ne za aktéra minulých událostí. Analyzujte co nejdůkladněji, jak a proč vám vaši nemilující nebo přehnaně starostliví rodiče, vaši utiskovatelé – učitelé, spolužáci, nadřízení, kolegové, vaše nemoc nebo společenské poměry – ještě nikdy nedali možnost volby.

- ♦ Jestliže jste si tímto způsobem vytvořili stabilní problémovou minulost, nenechte se iritovat myšlenkami, že by se vám snad mohlo dnes dařit lépe než tenkrát. Vycházejte z devizy: minulost je můj osud.
- ♦ Popisujte si své současné chování pokud možno jako výraz deficitů, nikdy jako smysluplnou, nebo dokonce kreativní reakci na dané okolnosti. Na chování své a jiných lidí se nikdy nedívejte v jeho kontextu, nýbrž jako na výraz věčně neměnných vlastností a poruch.
- ♦ Svou budoucnost si nepředstavujte v detailu, představte si ji naopak globálně. Jestliže se vám právě vede špatně, snažte se především neuvědomit si, co byste dělali jinak než dnes, až by se vám vedlo lépe³⁵.

8.3 Systemický pohled na změnu

*„Prorazil jsi hlavou zeď; co budeš dělat
ve vedlejší cele?“*

S.J. Lec

Každý systém má potřebu být v rovnováze a k zajištění této rovnováhy může přispět i nespokojenost či nevýhodné postavení jednoho z jeho článků.

Vzorci chování jednotlivých členů v systému, které uvázly v nežádoucím stavu, se zásahem zvnějšku mohou rozložit a umožnit jiný, více funkční způsob interakce. V rámci systemického přístupu se provádí pokus zavést do systému

³⁵ Na tento bod se váže teorie základní atribuční chyby (Hayes 1998). Tu můžeme popsat jako tendenci přičítat lidské chování vlastnostem či povaze té které osoby a zanedbávat situační informace.

novou myšlenku - změnu, která členům systému znemožní, aby vůči sobě navzájem jednali jako dosud.

Změna tady není důsledkem racionálního vhledu do situace nebo pochopení pozadí problému. Jakým způsobem však změnu v systému indukovat? „Živým bytostem v zásadě není možné dávat instrukce. Protože nemohou fungovat na bázi vstup-výstup, nemají žádný mechanismus, který by to dovoľoval, nelze je determinovat heterogenně. Jsou však docela dobře ovlivnitelné, odpovídá-li vliv jejich současné struktury. Ten, kdo zná svéráz určité živé bytosti a prostředí, v němž žije, může vyvolat žádoucí způsoby chování.“ (Ludewig 1992: 70)

Systemické myšlení zavádí koncept klasifikace změny I. řádu a změny II. řádu (Watzlawick, 1981). Změna prvního řádu je taková změna, která se odehrává v rámci jedné systémové úrovně. Změna druhého řádu je cennější, neboť je změnou v celkovém uspořádání systému. Soňa Pecháčková (1993) mluví o tom, že pojem změna se v rámci systemického myšlení dočkává nového vymezení.

„Termínem »izomorfické změny«, změny I. řádu, označují [Paul Watzlawick a jeho spolupracovníci] určitý pohyb v rámci systému, systém sám se ale tímto pohybem nemění. Změny II. řádu pak představují takový posun, který skutečně mění systém.“ (Pecháčková 1993:44)

Podle Watzlawicka (1981) změna II. řádu obměňuje to, co změna I. řádu vidí jako řešení (viz kapitola o systemickém pojetí problému). Zatímco změna I. řádu vychází ze zdravého rozumu, změna II. řádu se jeví jako podivná, para-

doxni a neočekávaná; má v sobě určitý „enigmatický prvek“. Změna II. řádu osvobozuje situaci z pasti paradoxu, kterým je řetězec příčin a následků při hledání řešení; celá situace je zasazena do nového rámce (recadrage – přerámování).

Gjuričová a Kubička (2003) upozorňují na to, že změna I. řádu je reverzibilní, zatímco změna II. řádu je nezvratnou změnou struktury. Spočívá v tom, že „děláme něco úplně jiného. Zároveň se tím stabilita systému otřásá, hrozí neodhadnutelná rizika, dochází ke ztrátám dosavadních jistot a satisfakcí“ (Gjuričová & Kubička 2003: 27).

8.4 Diskurz

Pojmem diskurz označujeme promluvu, která vyjadřuje znaky kulturního prostředí. Diskurz působí jako odosobněná struktura řeči. Tento pojem se přímo vztahuje k filosofii postmoderny, především k Michelu Foucaultovi. Podle Foucaulta (1994) je diskurz argumentovaný dialog uvnitř kultury, procedura, která dopředu formuje to, o čem může naše vědění hovořit.

Diskurz je červená nit, která se táhne veškerou komunikací. O jakých věcech, událostech a tématech mluvíme, jaký jim dodáváme význam, jakým způsobem na ně nahlížíme. Podle Kubičky (1993) je to zásadní rozprava o obecně závažných tématech, která se odehrává nejen v jednotlivých konverzacích, ale i v celospolečenském kontextu. Diskurz je úhel pohledu, není to nějaká výlučná forma komunikace vyhrazená jen hovoru výslovně se těchto významných témat týkajících. Do toho, jak mluvíme o každodenních

událostech, se vždy prolínají obecná témata a jednotlivá témata se v různých verzích opakují – význam jednotlivých pojmů a témat souvisí s tím, jak se o nich mluví při jiných příležitostech. Témata, o kterých se mluví v rodinách, jsou zároveň předmětem rozpravy v celé společnosti. Tím, o čem se mluví, se vytvářejí hodnoty, postoje, očekávání, přesvědčení – a tudíž i chování.

Michel Foucault věnoval tématu diskurzu přednášku, která později vyšla i knižně. Zabýval se v ní především diskurzem ve vědě; díky své metodě šel hluboko do minulosti. Mluví např. o diskurzu básníků v antice, diskurzu v ekonomii a politice ve středověku nebo o diskurzu v psychiatrii – to bylo ostatně jeho oblíbeným tématem.

„Často byla kladena otázka, co vedlo botaniky nebo biology 19. století k tomu, aby neviděli, co tvrdil Mendel. Jenže to, co říkal Mendel o předmětech svého bádání, jaké metody používal, z jakého teoretického horizontu vycházel, to vše bylo biologii jeho doby cizí. Mendel nebyl první, kdo vznesl tezi o tom, že dědičné rysy jsou skryté. To však, jakkoliv to bylo nové a cizí, mohlo představovat součást – přinejmenším jako záhada – biologického projevu. Mendel však pojal dědičnost jako absolutně nový objekt biologie, díky postupu, který předtím nikdy nebyl využit... Mendel mluvil pravdu, jenže se nenalézal v „pravdě“ biologického diskurzu své doby: podle takových pravidel, jaká on stanovil, se vůbec neformulovaly předměty a koncepce biologického bádání“ (Foucault 1994: 19).

Podle Michela Foucaulta jsou jedinci provozující diskurz nuceni společností, aby dodržovali určitý počet pravidel. Společnost také brání tomu, aby

kdokoliv další k nim měl přístup. Tím dojde ke zmenšení počtu „subjektů diskurzu“ – to znamená lidí, kteří se v diskurzu orientují. Přístup do řádu diskurzu nebude umožněn tomu, kdo nesplňuje určité požadavky. Diskurz má tedy určitá omezení.

Michel Foucault k této otázce uvádí následující příběh, který svádí na jedno místo všechna omezení diskurzu. „Na počátku 17. století se šógun dozvěděl, že převaha Evropanů – totiž v plavbě, obchodu, politice, vojenském umění – je dána jejich matematickými znalostmi. Zatoužil tedy zmocnit se tak cenného vědění. A jelikož mu kdosi vyprávěl o jakémsi anglickém námořníkovi, který ovládal tajemství těchto báječných diskurzů, dal ho přivést do svého paláce a tam ho zdržoval. Pouze jemu dával námořník lekce. Tak se šógun naučil matematiku. Opravdu zůstal u moci a dožil se vysokého věku. Japonští matematikové se objevují až ve 20. století. Ale zde se příběh nezastavuje; má totiž svůj evropský protějšek. Historika totiž tvrdí, že onen anglický námořník, Will Adams, měl být samoukem, lodním tesařem, který se naučil geometrii při práci v loděnici. Máme spatřovat v tomto vyprávění výraz jednoho z velkých mýtů evropské kultury? Proti monopolizovanému a tajnému vědění orientální tyranie Evropa jako by stavěla universální komunikaci znalostí, neomezenou a svobodnou směnu diskurzu.“ (Foucault 1994: 20)

Foucault tímto příběhem zdůrazňuje téma moci a toho, jak se moc re-produkuje ve společenském jednání, zejména prostřednictvím jazyka a vědění.

V diskurzu hraje podle Foucaulta podstatnou roli rituál. Rituál určuje kvalifikaci, kterou musejí mít jedinci, kteří hovoří, gesta, chování, okolnosti a

celý souhrn znaků, které doprovázejí diskurz. Náboženské, justiční, terapeutické a zčásti rovněž politické projevy jsou s tímto působením rituálu, který stanoví projevujícím se subjektům současně zvláštní vlastnosti i dohodnuté role, neodlučně spjaty.

Jak si diskurzy osvojujeme? Především naším působením v sociálním prostředí, nejen v rodině, ale i ve školách. Foucault mluví o tom, že školství se může snažit být nástrojem, jenž umožňuje každému jedinci ve společnosti přístup k jakémukoliv typu diskurzu. Foucault hledal implicitní systémy, které určují to, jakým způsobem si konstruujeme skutečnost a jaká konstrukce je ve společnosti dominantní. Podle Foucaulta je v každé společnosti produkce diskurzu současně kontrolována, vybírána, organizována a přerozdělována. Společnost diskurz tedy reguluje především zákazem.

Foucault se také věnoval dějinám šílenství a diskurzu o něm. Ve věku rozumu je podle něj „vyhoštěno a umlčeno jako něco, co je jiné než rozum. Zatímco ve středověku a v renesanci se šílenství oslavovalo jako chaos a trest boží, jako připomenutí jednak boží moci, jednak příkazu lásky k bližnímu, tak ve věku klasickém bylo umlčeno jako pouhá negace rozumu. Na přelomu 19. a 20. století bylo přísné oddělení šílenství a rozumu překonáno ve znamení psychologie a psychiatrie, ze šílenství se stal osvětlený a kontrolovaný svět rozumu. Systematicky umlčovaná řeč šílenství ve věku rozumu probleskuje jen krátce v umění a poezii“ (Nida-Rümelin 2001: 131).

Diskurzy se v každé době vytvářejí ve vztahu k různým jevům. Náš pohled na svět je diskurzy ovlivněn, diskurzy ovlivňují naše subjektivní prožívání

a vnímání. Mohou ovlivňovat naše názory na to, co je či není vhodné, správné nebo módní. V tomto smyslu má diskurz moc nad našimi životy.

Podle Gjuričové a Kubičky (2003) je důležité reflektovat, jaké diskurzy ovlivňují a spoluvytvářejí naše prožívání sebe sama a naše vidění světa. Podle sociálního konstrukcionismu je naše identita pohyblivá, neustále vyjednávaná. Reflektování diskurzů, které ovlivňují náš život, může vnést do našeho pojmání reality i sama sebe nový pohled.

Diskurzy se tvoří sociálním konstruováním a naopak významy, které dáváme světu a událostem v něm, se zobrazují v diskurzech. Gjuričová a Kubička se speciálně zabývají pojetím genderu jako diskurzu: „...některé chování je zařazováno jako mužské či ženské v průběhu sociálních interakcí. Diskurzivní pojetí nechápe ženství a mužství jako neměnné matice, zdůrazňuje jejich proměnlivost; na životy lidí mají stejný vliv konkrétní životní podmínky stejně jako hormony. Diskurzy v našem světě se historicky utvářely v rámci podmínek, v nichž se lišila mocenská situace žen a mužů. Studium diskurzů vede k zájmu o to, jak jsou muži a ženy reprezentováni v různých situacích, jak jsou image žen a mužů představovány v médiích, v politice, v rodině a jaké podoby mají v běžném porozumění“ (Gjuričová & Kubička 2003: 56).

8.5 Obraz člověka v systemickém myšlení

„Ráj je vždy jen věcí volby.

Každý klidně smí

Vlastnit Eden, i když je to

Adam a vyhnaný.“

Emily Dickenson

Pro pojetí člověka existuje u systemického myšlení velký důraz na jeho postavení v poli mezi individualitou a sociálními vztahy. Člověk je v první řadě sociální bytostí, jež může poznat sama sebe a dozvědět se o sobě pouze v sociálních vztazích. Neboť „já“ vzniká a uskutečňuje se pouze se závislým „ty“, tedy v „my“. Člověk je „zoon politicon“, to ostatně tvrdil již Aristoteles. Je nám přirozené slučování se; pro své vlastní bytí potřebujeme společnost ostatních lidí.

Podle Vymětala (1997) bychom se měli zabývat na jedné straně autonomií a na druhé straně vztažeností lidské existence a nutností hledat přiměřenou rovnováhu mezi těmito dvěma póly. V sociálních systémech, např. v rodinách, jsou autonomie a vztaženost jednotlivce vždy zpětně spojeny s autonomií a vztažeností ostatních členů. To znamená, že kroky tím či oním směrem jsou vyvolány změnami v systému a mají za následek pohyby ostatních.

„Komunikace a usmiřování uvnitř rodiny jsou nutné, aby jednatel mohl prožívat zároveň ohraničení a nezávislost. Z toho plyne zdánlivý paradox,

že se sebeindividualizace může rozvinout pouze ze vztaženosti a vztaženost vzniká teprve na základě individualizace.“ (Vymětal 1997: 262)³⁶

Systemický směr také přistupuje k člověku jako k bytosti, jež se v zásadě může stále znovu svobodně rozhodovat mezi možnými způsoby myšlení a chování. A tak Kurt Ludewig (1994) formuluje jako základní etický požadavek na člověka, aby si uvědomil, že může volit. V systemice je velký důraz kladen na autonomii člověka a na myšlenku, že každý člověk je tvůrcem svého vlastního světa.

„Z toho plyne zcela jiná odpovědnost člověka za jeho jednání, než z názorů, podle nichž jsou výsledky dosažené člověkem v oblasti individualizace závislé mj. také na připravenosti ostatních“ (Elkaïm 2005: 44). Také tento pohled vychází z toho, že se jednatel může najít pouze v „my“. Tvrdí však, že v konečné instanci to nejsou partneři, kteří ovlivňují jeho chování, nýbrž že jeho myšlení, cítění a chování je určováno konstrukcemi skutečnosti, jež si vytváří, pokud jde o jeho vztahovou situaci.

K ilustraci svobodného rozhodování a důležitosti vůle použijeme příklad z díla Johna Steinbecka *Na východ od ráje*.

„Moji staří páni se mnou souhlasili, že na rozdíl těch slov ohromně záleží – »panovati budeš« a »panuj«. A nakonec jsme vydolovali tohle zlaté slovo: »můžeš«. Můžeš panovat nad hříchem, můžeš ho překonat. Hebrejské slovo, slovo »timšel« – »můžeš« – dává možnost volby. Znamená volnou cestu. A

³⁶ Toto má vztah ke koncepci Georga Herberta Meada a jeho symbolickému interakcionismu. Ten tematizoval perspektivu pohledu na sebe samého z pozice někoho jiného, kdy se člověk stává svým vlastním objektem.

svaluje tak všechno zpátky na člověka. Když platí můžeš, platí zároveň i nemusíš. Můžeš – to přece dává člověku velikost, staví ho to naroveň s bohy, protože i ve své slabosti a špíně a krvi bratrovraždy má pořád velkou možnost volby. Může si vybrat vlastní cestu, vybojovat ji a zvítězit! Jak je snadné vrhnout se z lenosti nebo ze slabosti do klína božstva a vymluvit se: nedalo se nic dělat, bylo to předurčeno. Ale představte si tu slávu volby! To dělá člověka člověkem.“

8.6 Shrnutí

V systemickém myšlení se vyčleňují témata, která nejsou neobvyklá, jen se jim v něm přisuzuje větší význam či se k nim přistupuje jinak. Mezi tato témata můžeme zařadit komunikaci, jazyk, změnu a problém. Tématem, se kterým se jinde tak často nesetkáme, je diskurz.

Specifickou kapitolou je potom obraz člověka v systemickém myšlení. Snahou je podat antropologický až filosofický obraz člověka tak, jak jej vnímá systemický přístup.

9. Změna paradigmatu – příchod systemického myšlení?

Paradigma je slovo, které se v souvislosti se systemickým myšlením často vyskytuje. Zejména kvůli významu teorie Thomase Kuhna pro systemické myšlení jsme se rozhodli do této práce zařadit samostatnou kapitolu, která se této oblasti věnuje.

V průběhu času se měnily modely poznávání, nazírání – paradigmata. Thomas S. Kuhn byl jedním z nejvlivnějších myslitelů druhé poloviny dvacátého století. Jeho dílo *Struktura vědeckých revolucí* (Kuhn 1997), v němž vypustil do světa slovo paradigma, se stalo inspirací pro mnohé další práce. Podle Gjuričové a Kubičky (2003) Kuhn tvrdí, že zastánci téhož paradigmatu mají tendenci vidět věci stejným způsobem. V jisté době však začne být paradigma zpochybňováno, množí se důkazy o jeho nekonzistenci, zároveň s tím se objeví konkurující jiné paradigma a tím, jak získává nové stoupence, původní paradigma nahrazuje.

Oldřich Matoušek (1997) cituje Jana Špitze, podle kterého je systemický přístup nástrojem vývoje postmoderního paradigmatu. Přejít od moderního, pozitivistického paradigmatu začal v Evropě po první světové válce a byl dovršen revolucemi v bývalých socialistických státech v roce 1989.

Ale vraťme se k Thomasu Kuhnovi a jeho *Struktuře vědeckých revolucí*. Již v krátkém úvodu do obsahu této knihy je uvedena myšlenka, která nastiňuje

její směřování: „Rozhodující zkušenost Thomase Kuhna spadá do léta 1947, kdy si při četbě Aristotela položil otázku, jak je možné, že takový velký myslitel napsal takové hlouposti o fyzice. Uvědomil si tehdy, že se Aristotelův text jeví jako hloupost jen tehdy, čte-li se jazykem newtonovské fyziky. Tuto zkušenost pak formuloval jako princip: čtete-li nějakého velkého myslitele, soustřeďte se nejprve na zdánlivé nesmysly a ptejte se, jak mohl něco takového napsat. Podaří-li se vám najít odpověď a tato místa začnou dávat smysl, zjistíte ke svému údivu, že i ta místa, o nichž jste si předtím mysleli, že jim rozumíte, změnila svůj smysl“ (Eva Hrubantová, in Kuhn 1997: anotace).

K tomuto východisku můžeme přirovnat systemický přístup – respektování situace, jazyka a způsobu vyjadřování druhé strany. Do systému můžeme proniknout pouze tehdy, když pochopíme základní komunikační kanály a kontext.

Ostatně i Thomas Kuhn zmiňuje tento aspekt, když mluví o tom, že se nechal inspirovat nejen Jeanem Piagetem a jeho teorií kognitivního vývoje, ale i úvahami B. L. Whorfa o vlivu jazyka na vidění světa.

Esej historika vědy Thomase S. Kuhna tedy představuje velmi důležité zamyšlení nad obecnou podstatou vědeckého zkoumání, přesněji řečeno nad strukturou zákonů, které určují, jaký způsob zkoumání se v dané době považuje za vědecký, a jaký již ne; můžeme mluvit také o všeobecném přístupu k vědě. Již jsme se zmiňovali o tradici objektivistické a konstruktivistické. Vědecké revoluce jsou potom období, kdy dochází k přeměně těchto zákonitostí³⁷.

³⁷ „Pravda, které se nevěří, může člověka ranit daleko více než lež. Musí mít, pane, nějakou kuráž, aby se postavil za pravdu nepřijatelnou našim časům. To se vždycky trestá, obyčejně

V dřívějším pojetí historie vědy byl vědecký vývoj neustále se navršující pyramidou správných poznatků, kde vědci byli ti, kdo produkují buď nepochybné pravdy, nebo omyly, které pak z pyramidy odpadnou. Někteří historikové se tedy přestali zabývat tímto pojetím a pokoušeli se ukázat ucelenost vědního myšlení v té které době. Za paradigma považuje Thomas Kuhn „obecně uznávané vědecké výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jeho řešení“ (Kuhn 1997: 10).

Paradigma je základním prvkem při rozhodování, co by mělo být předmětem výzkumu a co ne, jaké metody lze s úspěchem použít, dokonce i jakého druhu musí být výzkumné výsledky. Podstata paradigmatu je většinou explicitně popsána v učebnicích (nebo v textech všeobecně uznávaných klasiků). Výzkum podléhající nějakému paradigmatu Kuhn nazývá „normální věda“. Většina mladých věd se často nachází v paradigmatickém roztržitém stavu. Oblíbeným příkladem jsou rané fáze dnešních plně rozvinutých přírodních věd. V raných fázích totiž většinou existovaly různé názorově odlišné školy, jejichž teorie se navzájem nedoplňovaly nebo si odporovaly. Teorie a pozorování, ze kterých vycházely, byly sice pro její členy paradigmatem v pravém slova smyslu, ale chybělo paradigma společné pro celou vědu, tedy takový soubor poznatků a teorií, který by svou univerzálností všechny školy sjednotil. Tehdy teprve bylo možné začít nové poznatky "vršit". Dá se říci, že v tomto období by se podle Kuhna v současné době nacházela psychologie.

ukřížováním.“ Takto se na „vzpouru“ proti ustálenému přesvědčení ve společnosti dívá John Steinbeck ve své knize Na východ od ráje.

V neparadigmatických dobách mohl postupovat každý vědec libovolnými metodami, neexistoval ustálený soubor postupů nebo soubor jevů, které musel vysvětlit. V těchto dobách vznikaly různorodé teorie, ale obecně přijímáno nebylo nic. Z takového zmatku se však většinou po nějakém čase vynoří nosná fakta, která mluví natolik jasně, aby dala vzniknout paradigmatu.

Od této chvíle se výzkumníci mohli pustit do daleko podrobnějších a přesnějších výzkumů té oblasti, kterou paradigma určilo jako důležitou – došlo k novému a přísnějšímu vymezení oboru.

Kuhn navíc dokazuje, že vědecké poznání není jednoznačným nezvratným opisem skutečnosti, že teorie s přírodou nemusí nutně korelovat. Že vědecké poznání je zatíženo řadou společenských, psychologických a dalších vlivů, které si vlastní vědci nebyli schopni dříve přiznat. V tomto ohledu se s ním systemický přístup ztotožňuje.

Gjuričová a Kubička (2003) mluví o tom, že nástup systemického přístupu byl v určitých odborných kruzích považován za paradigmatickou změnu v psychoterapii, tedy vzhledem k individuálním dynamickým přístupům. Ovšem k dalším dramatickým krokům, k náhradě paradigmatu, nedošlo.

10. Systemické myšlení v praxi

Jednotný systemický přístup neexistuje. Je to něco jako obecnější pojem, něco jako závorka kolem většího počtu modelů. Tyto modely jsou spíše heterogenní. Také mezi jednotlivými odborníky nepanuje vždy shoda, které směry k systemice patří a které již ne (viz narativní přístup). Každý z těchto modelů však svou měrou přispěl k rozvoji moderní systemické terapie a poradenství. U každého z těchto modelů také můžeme vystopovat jasnou inspiraci některým z konceptů, které systemiku ovlivnily – některým z teorií systémů, kybernetkou II. řádu...

Jaké jsou tedy hlavní proudy systemického přístupu?

10.1 Minuchin a strukturální přístup

Minuchinovou velkou zásluhou je, že tématizoval význam hranic a struktur. V tomto pojetí se dá vysledovat jasná inspirace teorií systémů von Foerster a kybernetikou I. řádu. Při práci s rodinami určitě pomáhá otázka, jak vypadá vztah mezi subsystémem rodičů a subsystémem dětí a zda jsou hranice v rodině jasné, či difúzní. Odvážný a jasný, často konfrontační Minuchinův způsob vzbudil u mnohých odvahu vyjadřovat se jasnou řečí. Minuchinův přístup byl poměrně direktivní; dával jasné instrukce, jak systém uspořádat. Ovšem časem se ukázalo, že tato „instruktivní intervence“ není účinná.

10.2 Vícegenerační koncept

Vícegenerační koncept vnesl do systemiky přístup, kdy se kromě aktuálního dění hledá také to, jak chování, prožívání (nebo také symptomy) nabývají smyslu, jestliže se zaměříme na odkaz dřívějších generací a tážeme se, do jaké míry byl naplněn.

Inspirování tímto modelem se také můžeme tázat, kde se v systému vzala přesvědčení, pravidla, rituály a diskurzy, která ho ovlivňují. Jak jsme koncepty minulých generací ovlivněni, že to nebo ono se „tak má dělat“?

Pohled překračující jednu generaci se také uplatnil v konceptech, jež se nazývají „zážitkově orientované“. Virginia Satirová má velkou zásluhu na tom, že právě v době, kdy se pohled na individuum a na terapeutický vztah spíše zanedbával, poukázala na to, že sebehodnocení osoby je nepostradatelné pro kongruentní komunikaci (Satirová 1994).

10.3 Milánský model

Milánský model měl pro rozvoj systemického přístupu enormní význam. Přinesl takové způsoby pohledu jako je cirkularita a neutralita, metody, jako jsou cirkulární otázky (viz). Milánský tým (Mara Selvini-Palazzoli, Luigi Boscolo, Gianfranco Cecchin a Guiliana Prata) byl velmi ovlivněn výzkumy Mental Research Institutu, který vznikl v Palo Alto. Také oni zpočátku pracovali psychoanalyticky, terapie se jim však „zdála příliš zdlouhavá a cítili se frustrováni nedostatečnými výsledky“ (Pecháčková 1993: 46). Brzy se

pokoušeli o uskutečnění „kybernetického konstruktivismu“. Rodina je chápána jako systém řízený pravidly: stejně jako v každé jiné skupině i v rodině se časem vytvoří pravidla, jež popisují a ohraničují herní prostor pro chování jednotlivců. V případě rodiny s klinickými problémy vznikl v tomto procesu systém regulovaný transakcemi, šitý na míru oné symptomatice, na niž si stěžují: „moc spočívá v pravidlech hry“. Proto jakkoliv rodina trpí, změna není v jejím zájmu, neboť hra musí pokračovat. Toto je paradox, s nímž rodina konfrontuje odborníky – „změňte nás, aniž byste nás změnili“ – a na něj přichází odpověď coby protiparadox: „můžeme vás změnit pouze pod podmínkou, že se nezměníte!“ (Schlippe & Schweitzer 2001).

10.4 Narativní směr

Narativní směr má v rámci systemického přístupu zvláštní postavení, věnujeme mu tedy více prostoru. „Narare“ je latinsky vyprávět, narativní směr pracuje s vyprávěným příběhem, s různými verzemi příběhu života. Stane se častokrát, že jednotliví lidé, kteří zažili podobné životní události, mají různý pohled na svůj příběh – pohled často naprosto odlišný. I jeden člověk se může na svůj životní příběh dívat v různých dobách jinak – jednou jako na příběh ztroskotance, jindy jako hrdiny. I zde tedy najdeme inspiraci sociálním konstruktivismem. Příběhy, jež si o prožívané skutečnosti vytváříme, jsou ovlivněny velkým množstvím faktorů: pohlavím, sociokulturním prostředím, povoláním, věkem, ale i očekáváním rodičů, přesvědčeními hluboce zakořeněnými v nukleární rodině...

Použijme ilustrativní příklad z literatury, z trilogie Karla Čapka *Hordubal*, *Povětroň* a *Obyčejný život*. Karel Čapek se v závěru sám zamýšlí nad příběhem *Povětroňovým* a nad tím, jak a proč ho čtyři vypravěči konstruovali:

„Každý z nich vřazuje daný fakt – bezvědomé tělo člověka – do jiné životní řady, příběh je pokaždé jiný podle toho, kdo jej vypravuje; každý do něho vkládá sebe sama, své zkušenosti, své řemeslo, svou metodu i své náklonnosti. Jednou je to objektivní diagnosa doktorů, podruhé – v příběhu lásky a viny – ženská účast milosrdné sestry, potřetí abstraktní, intelektuální konstrukce jasnovidcova, a konečně fabulační proces básníkův; bylo by možno vymyslet ještě bezpočtu jiných příběhů.“ (Čapek 1958: 395)

Přístup, který se označuje jako narativní, prakticky nezačal pracovat bez návaznosti na přístup systemický. Gjuričová a Kubička (2003) se nedomnívají, že jde o přístupy vzájemně se vylučující. Je také otázka, zda existuje dichotomie narativní–systemický: najdou se odborníci, kteří se hlásí narativnímu přístupu a nálepku systemický odmítají, i jiní, kteří považují narativní přístup za jeden ze směrů dalšího vývoje přístupu systemického.

Schlippe a Schweitzer (2001) upozorňují na to, že v posledních letech se diskuse ubírala také jiným směrem, totiž zda je teorie systémů vůbec nutná a zda je adekvátní pro porozumění lidským, především sociálním systémům a pro jejich modelování. „Namísto systémových konfliktů, hranic a hierarchií se začínal více vnímat způsob vyprávění – narace. Vývojem došlo k přesunu od zájmu o chování k zájmu o ideje. Nejen samotný jazyk, ale i významové vzorce zprostředkované tímto jazykem – a to jsou v sociálních významech právě vy-

právěné příběhy – budují realitu v systémech. Skutečnost není složena z ničeho jiného než z příběhů: o nich lidé mluví, ne o aliancích, hranicích, pravidlech.“ (Schlippe, Schweitzer 2001: 30)

Příběhy se nevymýšlejí samy, povídka potřebuje kromě vypravěče také posluchače. Je nutno pamatovat na to, že lze vyprávět i beze slov. Příběh se zde dostává do „perspektivy vidění mého pobytu ve světě“ a je jím prodchnuta veškerá existence člověka. Proces vytváření příběhu byl označen také jako „rodinná konstrukce reality, rodinné paradigma“. V rodině existuje určitá „narativní tradice“ která může být předávána z generace na generaci. Narativní tradice je tendence, kterou rodina sděluje svým členům a která se týká významů chování a věcí.

Tento pohled, kdy je skutečnost v sociálních systémech vnímána prostřednictvím příběhu, pak vede k další zajímavé otázce: které příběhy vlastně ovládají náš život? Každý člověk si staví svůj příběh prostřednictvím zvláštní vyprávěcí tendence; prožité události potom přizpůsobuje této tendenci. To pak znamená, že jiné příběhy, které se jistě také udály, označuje jako výjimky, případně je úplně ignoruje. Nezahrnuje je do svého příběhu.

Význam příběhu můžeme ilustrovat na příkladu z knihy Jara Křivohlavého o odpuštění: „Odpuštění je zážitkem pokoje, který se vynořuje tam, kde začnete brát své psychické zranění méně osobně, kde na sebe vezmete zodpovědnost za to, jak se cítíte – a stanete se hrdinou namísto oběti v povídce, kterou si o dané situaci sami vytváříte“ (Křivohlavý 2004: 111).

Tabulka č. 4 – Přehled systémově terapeutických modelů

(Schlippe & Schweitzer, 2001)

Název	Zdroj	Systémový pojem
Klasické modely		
Strukturální rodinná terapie	Strukturalismus	Struktura, hranice, hierarchie
Vícegenerační model	Psychoanalýza	Neviditelné vazby přesahující hranice
Zážitkově orientovaná rodinná terapie	Humanistická psychologie	Sebehodnocení a komunikace
Strategická rodinná terapie	Kybernetika	Rodina jako kybernetický okruh pravidel
Systemicko – kybernetická rodinná terapie	Kybernetika	Rodinná hra
Kybernetika II. řádu		
Systemicko – konstruktivistická terapie	Konstruktivismus	Rodinné hry jako jazykové hry
Reflecting team	Konstruktivismus	Lidé konstruují mnohočetné reality
Narativní přístupy		
Konstruktivní a pomáhající rozhovory	Sociální konstrukcionismus	Sociální konstrukce sociálních realit prostřednictvím jazyka
Terapie jako dekonstrukce	Postmoderní filosofie	Systémy se skládají z příběhů, lidé jsou vypravěči
Krátká terapie orientovaná na řešení	Filosofie řeči	„Z řeči není úniku“

10.5 Shrnutí

Systemický přístup je „svorkou“ okolo většího počtu přístupů aplikovaných v praxi. Tyto přístupy se vyvíjely v návaznosti na vývoj teorií systémů ve světě vědy. Nejstarší jsou tedy inspirovány kybernetikou I. řádu, nejmladší sociálním konstrukcionismem.

Mezi nejčastěji používané přístupy patří strukturální, vícegenerační, milánský a narativní.

11. Kritika systemického přístupu

Již jsme zmiňovali fakt, že v rámci systemického pohledu na svět člověk někdy může mít pocit, že ztrácí pevnou půdu pod nohama. Když si pokládáme otázku, co je skutečné, co je realita, je tomu dvojnásob. Samozřejmě nás může napadat myšlenka, zda konstrukce reality není otázkou libovůle. Jak se postavit k faktu, že realita může mít tisíc podob?

Podobnou otázku si klade Jiří Kubička v článku Pravda a lež, nenávist a usmíření v příbězích doby pozdní (1998). Otázka zní: Co se v tomto relativistickém kontextu stalo s pravdou a lží? Dají se ještě definovat? Na tuto otázku si odpovídá, že jestliže nedají, znamená to, „že už bychom si měli větu: »pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí« přeložit jako »naše konstrukce reality se stane součástí dominantního diskurzu a alternativní konstrukce budou marginalizovány«“ (Kubička 1998: 6). Pokud přemýšlíme nad otázkou „vymezení pravdy“, dojdeme k tomu, že abychom nějaký výrok považovali za pravdivý, potřebujeme k tomu argumentaci. Argumentujeme v jazyku, každá pravda se tedy nachází v jazykovém systému. Můžeme také říci, že neexistuje nejazyková pravda.

Kubička si představuje hypotetické rozdělení svých čtenářů na tábor realistů a nominalistů. Realisté věří v jednu pravdu a skutečnost nezávislou na lidských názorech a komunikaci. Nominalisté myslí, že „skutečnost“ a „pravda“ patří do uvozovek – to, jak o skutečnosti mluvíme, ji neodráží, ale vytváří.

Co tedy říci realistům, kteří asi budou mít „sklon považovat konstrukcionismus za intelektuální hříčku katedrových vědců, která nemá se skutečným životem nic společného? Co říci nominalistům, pro které člověk mluvící se vší vážností o pravdě může být „jen předmětem zkoumání, nikoliv partnerem v dialogu“ (Kubička 1998: 6)?

Podle konstrukcionistů se nesetkáváme s žádnou jinou skutečností a pravdou, než s tou, o které lidé (včetně nás) mluví. To však neznamená, že jde o libovolnou směs subjektivních nápadů. Proces konstrukce reality se neodehrává v individuální mysli, ale v sociálních vztazích. (Ostatně i Paul Watzlawick v knize Jak skutečná je skutečnost připomíná často zmiňovaný aforismus: Aby člověk rozuměl sám sobě, musí mu rozumět někdo jiný. Aby mu porozuměl někdo jiný, musí on porozumět jemu.) Pokud nám něco připadá jako pravda zcela zřejmá a nezpochybnitelná, je tomu tak proto, že je podporována dominantním diskurzem (naš způsob komunikace ji na jedné straně neustále potvrzuje, na druhé straně neumožňuje její zpochybnění).

Jaké by mohly padnout námitky? Že jde o pouhou intelektuální módu, které ani konstrukcionisté sami doopravdy nevěří. Pokud nám někdo bude tvrdit zjevný nesmysl (např. že váš černý svetr je ve skutečnosti bílý nebo Česko není republika, ale království), nebudeme to považovat za alternativní konstrukci reality, ale za lež nebo omyl. Jako protiargument Jiří Kubička uvádí, že „to, že každý má přesvědčení, která nemůže zpochybnit, nedokazuje nic jiného než to, že se nikdo nemůže postavit mimo proces konstrukce reality, na kterém se podílí. Není tomu tak, že by sociální konstruktivismus byl pouhou

abstraktní tezí: naopak jeho síla je právě v analýze toho, jak se vytvářejí názory na konkrétní významná témata“ (Kubička 1998: 6). Nikdo se tedy nemůže vymezit pouze svým pohledem, aniž by bral v úvahu pohledy ostatních. Sociální realita vzniká v interakci mezi lidmi, v komunikaci.

Další námitka může být ta, že relativismus vede k morálnímu nihilismu: sociální konstruktivismus zpochybňuje morální hodnoty tím, že nezaujímá žádné stanovisko. Tato námitka, spolu se zaváděním chaosu, se často vztahuje proti postmoderně. To, že morální stanovisko není *a priori* zavedeno, však neznamena, že by bylo dovoleno vše. Je pravdou, že tolerance k uspořádání světa druhých je značná. Avšak v praxi existují jasné bariéry, které jsou dány profesionální etikou³⁸.

Paul Watzlawick v předmluvě pro knihu Monyho Elkaïma „Si tu m'aimes, ne m'aime pas“ (Jestli mě miluješ, nemiluj mě) píše, že kniha přichází ve chvíli, kdy se koncepty systemického přístupu velmi zjednodušují. Přichází vlna kritiky i z vlastních řad, kdy se volá po „návratu k jedinci“, k „bohatosti vnitřního světa“. Zvnějšku je systemický přístup posuzován jako příliš „mechanický“, „cituprostý“, „ignorující důležitost minulosti“. Dokážeme si představit, že systemický přístup může být těžko přijatelný pro odborníky zastávající spíše dynamický přístup či jasně definovanou roli odborníka jako autority a experta. Na druhou stranu je pravda, že pouhá znalost systemických otázek nemůže nahradit systemické myšlení jako takové. Pro pochopení systemického

³⁸ Neutralita profesionála jde jednoznačně stranou v případech zneužívání dětí či u domácího násilí. I tady jsou ovšem možnosti – pokud jiná instituce působí restriktivně a nápravně, systemičtí terapeutové, kteří do tohoto kontextu vstoupí, si neutralitu mohou dovolit.

myšlení je nutno pochopit teorii, která se pořád ještě vymezuje z převládajícího diskurzu v psychologii, a to jistě není nic jednoduchého.

To jsou tedy hlavní body kritiky systemického přístupu. I do budoucna bude systemický přístup jedním z mnoha na poli psychologie a s dalšími debatami je nutno počítat.

12. Závěr – zhodnocení přínosu systemického myšlení

Systemické myšlení proniklo do teorie jako pohled na kontext vztahů, v nichž problémy vznikají, a do praxe jakožto vedení systemického rozhovoru (Vymětal 1997). Rozšířilo se do mnoha oblastí – i mimo okruh klinické psychologie. V systemickém myšlení můžeme spatřovat jistý druh „metateorie“ vztahující se např. k řešení problémů všeobecně. Proto se systemické přístupy úspěšně uplatňují např. v organizačním poradenství, manažerském výcviku, supervizi a „koučování“ (tj. poskytování poradenských služeb vedoucím pracovníkům).

Zejména se však systemika rychle rozšířila v psychosociální sféře. Její použití se nabízí v poradenství zaměřeném na otázky rozchodu partnerů a rozvodovém poradenství, manželském a partnerském poradenství, v rodinném a výchovném poradenství, v psychiatrii dospělých, psychiatrii dětí a mládeže i při léčbě závislostí a léčbě poruch příjmu potravy.

Systemické myšlení změnilo a stále ještě mění přístup odborníků vůči jejich klientům i způsob zacházení s nimi. V systemickém myšlení existuje odklon od pojetí odborníka, který je expertem na pravý stav věcí a ač nemusí vždy dávat rady, on sám nejlépe ví, co by rodina (jednotlivec) měla dělat a odkud její problémy vznikly. V rámci systemického myšlení je největším expertem na systém systém sám, jak ostatně vyplývá z autoreference. Je potřeba porozumět systému, ve kterém člověk žije a jazyku, kterým ho

konstruuje. K tomuto nám může pomoci zvědavý postoj. Systemické chápání psychických problémů je celostní, vidí nejen jednotlivého člověka v kontextu jeho vztahů, nýbrž také každý jednotlivý projev jednak jako vyvolavatele reakcí, jednak i jako reakci na jiné projevy.

Cílem systemických zásahů je nalézat řešení, nikoliv nahlížet do povahy daného problému. Ostatně člověk, který k odborníkovi přichází, již dlouho sám přemýšlel o tom, proč svými obtížemi trpí. Toto hledání příčin – a často i nalezení hypotézy o původu vzniku obtíží – však nevedlo k ukončení jeho nesnází. Za určitých okolností dokonce vedlo hledání příčin k tomu, že problém nadále existuje, protože se stal ústřední náplní myšlení a orientačním bodem vnímání (viz kapitola o systemickém pojetí problému). Proti tomu staví systemické myšlení orientaci na řešení. Těžiště pozornosti není zaměřeno na minulost, ale na současnost a zejména na budoucnost.

Vývojovou tendencí je směřování k systemické práci s jednotlivcem. Při systemické práci s jednotlivými klienty se výše popsaným způsobem přihlíží ke kontextu, aniž by partner vystupující v daných vztazích musel být přítomen při každém sezení. Bereme-li v úvahu systemickou práci s jednotlivcem, podle Gjuričové a Kubičky (2003) se v systemickém přístupu odborník nestává dlouhodobou významnou součástí klientova života. Systemický přístup nabízí krátkou terapii v širším slova smyslu – neznamená terapii, ve které se neodehrávají hluboké změny, ale naopak to, že odborník už není s klientem tak sžit. Setkávání jsou koncipována spíše jako objevování nových, skrytých možností, nové pevniny.

13. Diskuze

V této diplomové práci jsme se pokusili podat syntézu a podrobný přehled systemického myšlení. Systemické myšlení zde pojmáme abstraktně a teoreticky, jako možný alternativní pohled na svět. Samozřejmě, že naše znalost systemického konceptu vychází ze znalosti systemické rodinné terapie. Rozhodli jsme se však abstrahovat od praxe terapie a pojmout systemický pohled obecně. Ten se ostatně využívá i v jiných oblastech, než je klinická psychologie – např. v sociální práci či ve firemním poradenství a manažerském koučování.

Pro teoretické zpracování systemického přístupu jsme se rozhodli ze dvou hlavních důvodů: domníváme se, že systemický přístup má natolik bohatá teoretická východiska, čerpá z tak široké škály nejen společenskovedních, ale i přírodovědných teorií, že pro jejich přehledné zpracování je samostatná teoretická práce nezbytná. Druhým důvodem je, že systemický pohled je v současné psychologii pohledem novým, ne všeobecně známým a poměrně odlišným a nezvyklým. Pro klinickou praxi je tedy potřeba detailně popsat jeho teoretická východiska: znalost metody (např. cirkulárních otázek) bez potřebného zázemí by bylo bezpředmětná.

Teorie systemického myšlení již byla popsána v odborné literatuře, jež vyšla v České republice. Vždy tomu však bylo s návazností na klinickou praxi. V této práci uvádíme teorie, které jsou v české psychologické literatuře

v souvislosti se systemickým přístupem velmi málo zmiňované (teorie množin, teorie logických typů, Lacanova jazyková teorie), kde čerpáme především z literatury francouzské.

Tato práce také uvádí systemické příklady z děl autorů krásné literatury. Zvolené příklady mají úlohu metafor, analogií a znázornění – měly by popisovat, činit text srozumitelným, nikoliv nutně něco dokazovat. Tento postup nám dovoluje využívat takových příkladů, které nemusejí být v přísném slova smyslu vědecké, například využít citátů z básní a románů či anekdot. Vhodným propojením autorů řazených k systemickému myšlení a autorů řazených k jinému směru (Erikson) jsme chtěli oživit teorii systemického myšlení tak, aby byla lépe srozumitelná.

Snažíme se zaměřit na teoretické koncepty, které byly pro systemický přístup základní, a detailně je představit. Bylo by nad rámec této práce zabývat se všemi teoretickými východisky, ze kterých systemika čerpá. Podání vyčerpávajícího přehledu, který v žádné oblasti nejde do hloubky, nebylo naším záměrem. Proto bohužel opomíjíme detailnější představení např. epistemologie Gregoryho Batesona, což je autor, který je v České republice poměrně známý. Při rozšíření práce bychom se mohli zabývat teoriemi Petera Bergera, Thomase Luckmana či Niklase Luhmana.

Členění diplomové práce bylo vedeno logickou úvahou: od představení systemického myšlení a nastínění historických souvislostí k třem nejdůležitějším proudům, ze kterých systemika vycházela. Odtud potom k pojednání o jednotlivých tématech, která byla důležitá, k možnostem využití a ke

kritickému zhodnocení. Přehledovou práci bychom bývali mohli členit i jinak, například představením jednotlivých proudů systemické terapie (strukturální, vícegenerační...) a následným rozbořem jejich teoretických východisek.

Vzhledem k tomu, že téma této práce bylo vymezeno natolik teoreticky (systemický přístup zde byl koncipován jako možnost pohledu na svět s pouze občasnými odkazy k psychologické praxi), a vzhledem k zamýšlenému rozsahu magisterské diplomové práce jsme v této fázi nepřistoupili ke zpracování oblasti samotné systemické terapie. Nezabývali jsme se proto otázkami jako genealogie, průběh terapie, jednotlivé typy rodin (rodina s malými dětmi, rodina s dospívajícími dětmi, rozvádějící se manželé) či techniky systemické terapie v praxi.

Kvůli zaměření na systemický přístup jako obecný pohled na svět jsme také v této fázi neprováděli empirické zkoumání. Na druhou stranu tato práce inklinuje k využití systemického myšlení pro klinicko-psychologickou praxi a na tuto oblast také odkazuje. Navázání empirické části by tedy mohlo být přirozeným akademickým pokračováním této naší práce.

Použitá literatura

Odborná literatura

- Albernhe, Karine, Albernhe, Thierry. *Les thérapies familiales systémique*. Masson, 2004. ISBN 2-294-01502-9
- Bateson, Rogers. *Mind and nature : a necessary unity*. London: Fontana, 1985
- Berne, Eric. *Jak si lidé hrají*. Dialog, 1992. ISBN 80-85194-52-X
- Boš, Petr. „Systémový nebo systemický.“. Kontext 1999/2000, XVI: 22-25. ISSN 1210-6208
- Bridges, William. *Na prahu změn*. Praha: Návrat domů, 2004. ISBN 80-7255-100-0
- Déleuze, Gilles. *Foucault*. Praha: Herrman a synové, 2003
- Derrida, Jacque. *Texty k dekonstrukci*. Bratislava: Archa, 1993. ISBN 80-7115-046
- Derrida, Jacques. *Síla zákona: mystický výklad autority*. Praha: Oikoymenh, 2002. ISBN 80-7298-049-1
- Derrida, Jacques. *Víra a vědění*. Praha: Mladá fronta, 2003. ISBN 80-204-1074-0
- Eis, Zdeněk. *Starost a starosti*. Praha: Ježek, 1995. ISBN 80-85996-02-2
- Elkaïm, Mony. *Si tu m'aimes, tu ne m'aimes pas*. Paris: Edition du seuil, 2005. ISBN 2-02-048693-8
- Erikson, Erk H. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: NLN, 1999. ISBN 80-7106-291-X
- Erikson, H. Erik. *Dětství a společnost*. Praha: Argo, 2002. ISBN 80-7203-380-8
- Foucault, Michel. *Psychologie a duševní nemoc*. Praha: Dauphin, 1997. ISBN 80-86019-30-6

Foucault, Michel. *The Birth of the Clinic : an Archaeology of Medical Perception*. New York: Vintage Books, 1994. ISBN 0-679-75334-6

Foucault, Michel. *Diskurz, Autor, Genealogie*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1994. ISBN 80-205-0406-0

Gergen, Kenneth. „*The Social Construction Movement in Modern Psychology*“. *American Psychologist* 1985, XL: 266-274
http://www.swarthmore.edu/SocSci/kgergen1/web/const_modern.pdf (online) (cit. 15.5.2006).

Gjuričová, Šárka; Kubička, Jiří: *Rodinná terapie – systemické a narativní přístupy*. Praha: Grada publishing, 2003. ISBN 80-247-0415-3

Hartl, Pavel. *Psychologický slovník*. Praha: Jiří Budka, 1993. ISBN 80-90 15-0-5

Hayes, Nicky. *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-415-X

Henriksen, Jan-Olav; Vetlesen, Arne Johan. *Blízké a vzdálené*. Boskovice: Albert, 2000. ISBN 80-85834-85-8

Hoskovec, Jiří. *Tajemství experimentální psychologie*. Praha: Academia, 1992. ISBN 80-200-0359-2

Hoskovec, Jiří.; Nakonečný, Milan; Sedláková, Miluše. *Psychologie XX. století*. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0300-4

Hraba, Joseph; Pecháčková, Zdeňka; Lorenz, Frederick O. *Deset rodin po deseti letech*. Praha: Academia, 1999. ISBN 80-200-0731-8

Chomsky, Noam. *Language and thought*. Wakefield: Bell, 2000. ISBN 1-55921-076-1

Chomsky, Noam; Foucault, Michel; Elderst, Fons. *Člověk, moc a spravedlnost*. Praha: Intu, 2000. ISBN 80-903355-3-5

Chvála, Václav. „*Radikální konstruktivismus a klinická praxe*.“ *Kontext* 1993, IX: 4-13. ISSN 1210-6208

Jones, Elsa; Asen, Eia. *Systemická terapie a deprese*. Konfrontace, 2004, ISBN 808608809X

Klaga, Wojciech. *Mlhoviny diskurzu*. Brno: Host, 2006. ISBN 80-7294-172-0

- Kořátko, Petr. *Význam komunikace*. Praha: Filosofia, 1998. ISBN 80-7007-117-6
- Křivohlavý, Jaro. *Pozitivní psychologie*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-835-X
- Kubička, Jiří. „*Pravda a lež, nenávisť a usmíření v příbězích doby pozdní.*“ Kontext 1998, XIV: 6-11. ISSN 1210-6208
- Kuhn, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikúmené, 1997. ISBN 80-86005-54-2
- Lacan, Jacques. *Ecrits*. Paris: Edition du Seuil, 1971
- Lea, Stephen; Tarpy, Roger; Weblex, Paul. *Psychologie ekonomického chování*. Grada Publishing, 1994. ISBN 80-85623-93-5
- Leman, Kevin. *Sourozenecké konstelace*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-430-3
- Lewis, David. *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria Publishing, 1995. ISBN 80-85605-49-X
- Ludewig, Kurt. *Systemická terapie: základy klinické teorie a praxe*. Praha: Pallata, 1994. ISBN 80-901710-0-1
- Marc, Edmond; Picard, Domonique. *L'école Palo Alto*, Paris: Retz, 2004. ISBN : 2-7256-2597-1
- Marini, Marcelle. *Lacan*. Belfond, 1986
- Matoušek, Oldřich. *Potřebujete psychoterapii?*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-314-5
- Matoušek, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. ISBN 80-85850-24-9
- Maturana, Humberto R.; Varela, Francisco J. *The Tree of Knowledge: Biological Roots of Human Understanding*. Shambhala Publications, 1998. ISBN: 0877736421
- Mitchel, A. Stephen. *Freud a po Freudovi*. Praha: Triton, 1999. ISBN 80-7254-029-7

Mohaupt, Zbyšek. „*Vzdálené chvění motýlých křídel.*“ Kontext 1999/2000, XVI: 117 – 121. ISSN 1210-6208

Mohaupt, Zbyšek. „*Watzlawickův průvodce skutečností.*“ Kontext 1998, XIV: 58-61. ISSN 1210-6208

Nakonečný, Milan. *Encyklopedie obecné psychologie.* Praha: Academia, 1997. ISBN 80-200-0625-7

Nakonečný, Milan. *Průvodce dějinami psychologie.* Praha: SPN, 1995. ISBN 80-85937-23-9

Nebeská, Iva. *Úvod do psycholinguistiky.* Jinočany: HĚ, 1992. ISBN 80-85467-75-5

Nebeská, Iva. *Jazyk a jeho užívání.* Praha: FFUK, 1996. ISBN 80-85899-19-1

Nida-Rümelin, Julian. *Slovník současných filosofů.* Praha: Nakladatelství Garamond, 2001. ISBN 80-86379-29-9

Parma, Petr. *Systemické a výcvikové programy.* (Interní studijní texty.) Praha: Institut systemického koučování, Institut systemických studií, 1994 – 2003

Pease, Alla; Pease, Barbara. *Proč muži neposlouchají a ženy neumí číst v mapách.* Brno: Alman, 2000. ISBN 80-86135-15-2

Pecháčková, Soňa. *Zpráva o systemické terapii.* Praha: Institut pro systemickou zkušenost, 1993

Pechar, Jiří. *Prostor imaginace.* Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992

Pernerová, Rotrauda. *Tabu v rodinné komunikaci.* Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-363-3

Piaget, Jean; Inhelderová, Bärbel. *Psychologie dítěte.* Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-146-0

Plaňava, Ivo. *Manželství a rodiny.* Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-7239-039-2

Plaňava, Ivo. *Spolu každý sám.* Praha: NLN, 1998. ISBN 80-7106-292-8

Podulková, Elena. *Vidět věci jinak.* Praha: Sociologické nakladatelství, 1998. ISBN 80-85850-51-6

- Rieger, Zdeněk; Vyhnálková, Hana. *Ostrov rodiny*. Hradec Králové: Konfrontace, 1996. ISBN 80-901773-8-7
- Salem, Gérard. *L'approche psychoterapeutique de la famille*. Paris: Masson, 2001. ISBN 2-294-01409-X
- Satirová, Virginie. *Kniha o rodině*. Knižní klub, 1994. ISBN 80-901325-0-2
- Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot, 1978
- Scruton, Roger. *Krátké dějiny novověké filosofie*. Brno: Barrister, Principal, 1999. ISBN 80-85947-29-3
- Scruton, Roger. *Průvodce inteligentního člověka po moderní kultuře*. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-10013-0
- Sedláková, Miluše. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2004. ISBN 8024703750
- Smékal, Vladimír. *O lidské povaze*. Cesta, 2005. ISBN 80-7295-069-X
- Smolík, Petr. *Duševní a behaviorální poruchy*. Praha: Maxdorf, 1996. ISBN 80-85800-33-0
- Tomková, Markéta. *Vývoj řeči v pojetí Jeana Piageta*. Písemná práce I. FFUK, 2000
- Trapková, Ludmila; Chvála, Vladislav. *Rodinná terapie psychosomatických poruch*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-889-9
- Úlehla, Ivan. *Umění pomáhat*. Písek: Renaissance, 1996
- Von Schlippe, Arist; Schweitzer, Jochen. *Systemická terapie a poradenství*. Brno: Cesta, 2001. ISBN 80-7295-013-4
- Vybíral, Zdeněk. *Lži, polopravda a pravda v lidské komunikaci*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-812-0
- Vygotskij, Lev Semjonovič. *Psychologie myšlení a řeči*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-943-7
- Vymětal, Jan. *Obecná psychoterapie*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1997. ISBN: 80-86123-02-2

- Vymětal, Jan. *Speciální psychoterapie (úzkost a strach)*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství – J. Kocourek, 2000. ISBN 80-86123-15-4
- Výrost, Jozef; Slaměník, Ivan. *Aplikovaná sociální psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2001. ISBN 80-247-0042-5
- Watzlawick, Paul. *Strategie de la thérapie brève*. Paris: Edition de Seuil, 2000
- Watzlawick, Paul. *Úvod do neštěstí*. Hradec Králové: Konfrontace, 1994. ISBN 80-900039-8-2
- Watzlawick, Paul. *Jak skutečná je skutečnost*. Hradec králové: Konfrontace, 1998. ISBN 80-86088-00-6
- Watzlawick, Paul; Weakland, John; Fisch, Richard. *Changements. Paradoxes et psychothérapie*. Edition du Seuil, 1981. ISBN 2-02-005871-5
- Wrightová, Elisabeth. *Lacan a postfeminismus*. Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-369-5
- Zvolský, Petr. *Speciální psychiatrie*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-203-6

Krásná literatura

- Čapek, Karel. *Hordubal. Povětroň. Obyčejný život*. Praha: Československý spisovatel, 1958
- Dickenson, Emily (přel. Jiří Šlégr). *Neumím tančit po špičkách*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-106-6
- Steinbeck, John. (přel. Vrba, František). *Na východ od ráje*. Praha: Melantrich, 1992. ISBN 80-7023-134-3.